

Gedachten over het leven en de dood in de Carmina Latina Epigraphica : eigenheid en literair-filosofische afhankelijkheid

door

DOROTHY PIKHAUS
Aspirant bij het N.F.W.O.

De Latijnse literatuur had, van af haar ontstaan in de sterk gehelleniseerde familie der Scipiones, tot in haar laatste fase, waarvoor de kring der Gallische senatoriale adel rondom Sidonius Apollinaris representatief kan worden genoemd, een uitgesproken aristocratisch karakter. Gedurende al deze eeuwen immers, was literatuur uitsluitend bedoeld voor een sociale elite en werd ook meestal slechts door vertegenwoordigers ervan bedreven¹. Weliswaar kreeg een talentvol auteur van geringe afkomst, dank zij het mecenaat van *nobiles* en keizer, een kans, doch literaire doorbraak betekende steeds opname in en omgang met de hogere kringen². Het spreekt vanzelf dat de lagere klassen niet geheel van de eigentijdse literaire produktie verstoken bleven; vooral via theater,

* Aan de basis van dit artikel ligt de lezing die wij voor de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij hielden, op zaterdag 11 maart 1972. Graag danken wij hier Prof. Dr. G. Sanders, directeur van het Seminarie voor postklassiek en Middeleeuws Latijn aan de Rijksuniversiteit te Gent, voor de nuttige informatie die wij van hem mochten ontvangen.

Naar volgende werken zal met een afkorting of siglum worden verwezen:

AE = *L'Année Epigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris 1889 ss.

CE = F. Buecheler, *Carmina Latina Epigraphica*, Lipsiae, I. 1895; II. 1897; III. 1926 (= *Supplementum* curavit E. Lommatzsch) (repr. Amsterdam 1972).

Cholodniak nr: = J. Cholodniak, *Carmina Sepulcralia Latina Epigraphica*, Petropoli 1904².

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863 ss.

Engstroem nr. = E. Engstroem, *Carmina Latina epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata*, Gotoburgi 1912.

ILCV = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Berolini, I. 1925; II. 1927; III. 1931 (editio altera cr. J. Moreau, Berolini 1961); IV. *Supplementum*, ed. J. Moreau & H. I. Marrou, Dublini et Turici 1967.

1. Zie E. Auerbach, *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Bern 1958, pp. 178-180; A. Guillemin, *Le public et la vie littéraire à Rome*, Paris 1937, pp. 26-28 en 88-91.

2. Over mecenaat: zie Auerbach, *o.c.*, pp. 180-181; Guillemin, *o.c.*, pp. 95-96, 108-109.

gerechtszaal, schoolwezen en bibliotheek kwamen zij ermee in aanraking. Doch tot een actieve deelname aan deze literaire productie waren zij wegens gebrek aan *otium*, aan ontwikkeling en taalvaardigheid niet in staat³. Erich Auerbach vat de sociale draagwijdte der antieke literatuur dan ook zeer juist samen: *Es ist doch die gebildete Elite, die durch ihre Teilnahme, ihr Verständnis und ihren Reichtum die dauernden Existenz der Literatur ermöglicht und gewährleistet*⁴. Literaire bedrijvigheid kreeg zelfs een sociaal differentiërende functie: het was de kenmerkende bezigheid van de hogere kringen of van wie daartoe behoren wilde⁵.

In deze sociale context ligt het voor de hand dat de literaire werken uitsluitend de ideeën en gevoelens van een elite vertolken. Al te gemakkelijk vergeet men dat deze bronnen een gevoels- en gedachtenwereld ontsluiten die niet de enige en niet de gehele realiteit omvat. Sociaal gezien zijn zij slechts representatief voor een minoriteit, hoe belangrijk deze ook mag geweest zijn⁶. Men kan zich immers terecht de vraag stellen wat het grootste gedeelte van de Romeinse of geromaniseerde bevolking dacht en voelde.

Literaire documenten alleen kunnen hierop geen afdoend antwoord geven. Met epigrafisch materiaal echter, komt men al een bescheiden stap verder. Inscripties zijn nl. grotendeels ontstaan in een populaire omgeving. Hiermee is geenszins gezegd dat de hogere klassen geen aandeel hebben in de epigrafie. Rome's groten zijn schitterend aanwezig in hun graf-tituli en ere-inscripties⁷; bouwinscripties en sacrale opschriften moeten van hun rijkdom getuigen, decreten en wetten van hun reële macht⁸. Doch daarnaast komt ook het volk aan het woord en wel in veel grotere mate dan in de literatuur. Niet alleen de graffiti op de muren van Pompeï,

3. Zie Guillemin, *o.c.*, pp. 6-7 (gerechtszaal), pp. 42-53 (schoolwezen), pp. 8-17, 80-82 en 106-107 (theater, mime), pp. 103-105 (bibliotheeken). Gebrek aan taalvaardigheid: Auerbach, *o.c.*, pp. 186-188; Guillemin, *o.c.*, p. 46.

4. Auerbach, *o.c.*, p. 180.

5. *Ibid.*, p. 183: *„In einer Gesellschaft, in der die literarische Tätigkeit als die obligate Musse der Vornehmen gilt, schreibt beinahe ein jeder, sei es, weil er dazu gehört, sei es, weil er dazu gehören möchte.*

6. Auerbach, *o.c.*, p. 178 schat deze minoriteit, in de beste periodes, op enkele tienduizenden.

7. Over de grafitituli: zie J. E. Sandys, *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, Cambridge 1927² (repr. Groningen 1969), pp. 65-70. Vgl. ook de epigrafische bewaarde *Laudatio Turiae*, uitstekend gecommentarieerd door M. Durry, *Eloge funèbre d'une matrone romaine*, Paris 1950. Over de ere-inscripties: zie I. Calabi-Limentani, *Epigrafia Latina*, Milano-Varese 1968, pp. 235-261, vooral pp. 238-239; Sandys, *o.c.*, pp. 93-117.

8. Bouwinscripties: zie Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 264-282; Sandys, *o.c.*, pp. 118-133. Epigrafisch bewaarde decreten, wetten, acta, fasti, e.a.: zie Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 231-268; Sandys, *o.c.*, pp. 156-180.

Ostia en Rome zijn hier representatief⁹, doch ook de ontelbare grafschriften, wij-opschriften, *acta privata* en *tabellae defixionum*¹⁰. Deze verschillende domeinen der volkse epigrafie laten ongetwijfeld toe een dieper en objectiever inzicht te verwerven in de mentaliteit van deze sociale groepen.

De metrische funeraire epigrafie is hiervoor zelfs bijzonder geschikt¹¹. Versinscripties immers, ontsnappen aan de bondigheid en stereotiepe formulering van de duizenden proza-tituli, bewaard in de monumentale banden van het CIL¹². Carmina sepulcralia laten ons binnendringen in de intimiteit van het gewone volk: zij geven uiting aan liefde en verdriet van de alledaagse mens, aan zijn verwachtingen voor het leven en zijn confrontatie met de dood. Ongeveer 1850 heidense funeraire carmina bleven volledig genoeg bewaard om voor interpretatie in deze zin vatbaar te zijn. Ze zijn uit alle streken van het Romeinse Rijk afkomstig, en liggen ongeveer over zeven eeuwen verspreid¹³. Vanaf de 1ste E. v.C. tot in het begin van de 4de E. n.C. echter, zijn auteurs en *publicum* der

9. Graffiti: zie o.a. Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 411-417; A. B. Purdie, *Some Observations on Latin Verse Inscriptions*, London 1935, pp. 181-184; Sandys, *o.c.*, p. 188; R. P. Hoogma, *Der Einfluss Vergils auf die Carmina Latina Epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entlehnung*, Amsterdam 1959, pp. 12-16 (Stand der Forschung).

10. Wij-opschriften (uitgaande zowel van de hogere als van de lagere standen): zie o.a. Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 181-195; Sandys, *o.c.*, pp. 83-92. Specifiek over de metrische *tituli sacri*: H. Roth, *Untersuchungen über die lateinischen Weigedichte auf Stein*, Giessen 1935 en J. Tolkieln, *Die Inschriftliche Poesie der Römer*, in *NJA* 4 (1901) pp. 160-177. *Acta privata*: zie Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 376-387; Sandys, *o.c.*, pp. 185-187. *Tabellae defixionum*: zie A. Audollent, *Defixionum Tabellae*, Lutetiae Parisiorum 1904, pp. XXXI-CXXVIII; J. Jeanneret, *La Langue des tablettes d'exécration latines*, Paris 1918, pp. 1-12.

11. Epigrafisch beeld corrigeert het literaire: F. J. Bruns, *Vier Kapitel zu den Carmina Sepulcralia Latina in ihrer Eigenschaft als Zeugnisse für das Leben und Denken des kleinen Mannes der römischen Kaiserzeit*, Göttingen 1950, p. 1; E. Galletier, *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris 1922, p. 118; A. D. Nock, *Conversion. The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, Oxford 1933 (repr. 1969), p. 123; Purdie, *o.c.*, pp. 9-10; G. Sanders, *Verwantschap en vervreemding in de Latijnse Carmina Epigraphica*, in *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal, Lett. en Gesch.* 22 (1968), pp. 347-348 (voortaan geciteerd als Sanders, *Verwantschap*).

12. Bondigheid der proza-tituli: zie Durry, *o.c.*, pp. XXVII-XXIX; G. Sanders, *Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische grafschriften van het heidense Rome: de begrippen „licht” en „duisternis” en verwante themata*, Brussel, 1960, pp. 25-26 en 28-29 (voortaan geciteerd als Sanders, *Heidense*).

13. Geografische verspreiding: Galletier, *o.c.*, p. 3; Tolkieln, *o.c.*, pp. 161-162. Vroegste epitaphia in verzen ca. 250 v.C. (*Scipionen-elogia*): Sandys, *o.c.*, p. 61 en pp. 65-69; Sanders, *Heidense*, p. 26. Over de *Scipionen-elogia*: zie o.a. F. Plessis, *Poesie latine. Epitaphes. Textes choisis et commentaires*, Paris 1905, pp. 1-34 en R. Till, *Die Scipionenelogen*, in *Festschrift Karl Vretska*, Heidelberg 1970, pp. 276-289. De pagane metrische grafschriften reiken tot op het einde van de 4de E. n.C.: zie Galletier, *o.c.*, p. 3; Sanders, *Verwantschap*, p. 357.

grafverzen uitsluitend volks¹⁴. Pas in de loop van de vierde eeuw komt hierin een kentering en treft men zowel in kristelijke als in niet-kristelijke carmina opnieuw vertegenwoordigers van de aristocratie aan¹⁵. Van Caesar tot Constantijn beschikt men dus over een bij uitstek volks genre, dat parallel met de „grote” literatuur beoefend werd. Literaire en epigrafische bronnen zijn niet enkel synchronisch, ze komen bovendien uit dezelfde geografische ruimte: het Latijn sprekende gedeelte van de mediterrane wereld en het geromaniseerde deel van Europa¹⁶.

Aan verwantschap en complementariteit van literaire en epigrafische bronnen, werd reeds herhaaldelijk aandacht besteed¹⁷. In het domein der carmina epigraphica spitste deze aandacht zich toe op het opsporen van *loci similes* en inspiratiebronnen. Na de nog steeds onvervangbare studies van Lier (1903-1904) en Lissberger (1934), na Hoogma's meesterlijke analyse van het procédé der ontlening¹⁸, volgden een bijna onoverzichtelijke reeks publicaties die steeds nieuwe reminiscenties aan steeds andere auteurs ontdekten in de grafverzen¹⁹. Omgekeerd poogde men de impact der carmina op bepaalde literaire genres nauwkeurig te omschrijven²⁰. Deze studies bleken ongetwijfeld verrijkend binnen het literair-historische vlak – de weerklink die beroemde auteurs vonden bij het volk kwam hierdoor verrassend duidelijk aan het licht – minder echter op het plan van de mentaliteitsgeschiedenis. Een volgehouden onderscheid tussen formele gelijkenissen en naar inhoud verwanti *loci* werd immers zelden gemaakt. Frequentielijsten van de ontleningen, niet alleen uit verschillende auteurs doch ook aan verschillende werken van éénzelfde auteur, ontbreken evenzeer²¹.

14. Zeer goed overzicht van de sociale milieus waaruit de CE stammen: Galletier, *o.c.*, pp. 172-186. Bondig, doch overzichtelijk: Purdie, *o.c.*, pp. 86-99.

15. Over de eeuwenlange afwezigheid der aristocratie: zie Bruns, *o.c.*, pp. 43-44; Galletier, *o.c.*, pp. 156-157 en 158-159; Sanders, *Heidense*, p. 29.

16. Over de provinciale herkomst van literaire auteurs: zie Auerbach, *o.c.*, pp. 177-178.

17. Recent: R. Chevallier, *Epigraphie et Littérature à Rome*, Faenza 1972.

18. Hoogma, *o.c.*; B. Lier, *Topica carminum sepulcralium latinorum*, in *Philologus* 62 (1903) pp. 445-477 en pp. 563-603 en 63 (1904) pp. 54-64; E. Lissberger, *Das Fortleben der römischen Elegiker in den Carmina Epigraphica*, Tübingen, 1934.

19. Uitvoerige bibliografie in Chevalier, *o.c.*, pp. 44-49, vooral noten 243-249 en Sanders, *Verwantschap*, p. 346 noot 3.

20. Zo by. voor Horatius: zie D. Korzeniewski, *Exegi monumentum. Hor. carm. 3,30 und die Topik der Grabgedichte*, in *Gymnasium* 79 (1972) pp. 380-388. Martialis: zie W. C. Korfmacher, *S.t.t.l. in two epigrams of Martial*, in *CF* 23 (1969) pp. 254-256. Zie ook Chevalier, *o.c.*, pp. 66-68.

21. Over deze problematiek als geheel: zie Chevallier, *o.c.*, pp. 54-63. Een studie als die van Hoogma waarin met ongelooflijke exhaustiviteit alle Vergiliaanse ontleningen zijn verzameld, vergt eigenlijk een appendix waarin nagegaan wordt waar en hoe vaak een grafscript aan een passage ontleent die naar inhoud verwant is en of de ontlening aan de individuele situatie wordt aangepast. Dergelijke studie

Dit alles draagt bij tot de indruk dat de grote poëzie enkel als metrisch-technisch patroon diende voor de carmina-dichters en laat de vraag naar de relatie tussen literaire werken en grafverzen, wat de inhoud betreft, onbeantwoord. Bij de doorstroming van gedachtegoed uit de literatuur naar de carmina, hebben de volkse dichters immers een selectie gemaakt die men niet eenvoudig verklaren kan door het toeval of door een gebrek aan poëtische vlucht of originaliteit²². Men dient dus niet enkel de vraag te stellen waar zij een metrische clausule ontleenden of op welke literaire passage zij hun verzen modelleerden, doch evenzeer welke ideeën uit het onderricht der verschillende filosofische scholen en uit het werk der grote dichters de massa bereikten. Wat dringt door tot in volksmilieus en in welke mate wordt het eventueel aangepast aan de eigen situatie?

De metrische funeraire epigrafie is daarenboven een zeer bijzondere bron: haar emotionele context, haar bedoeling en haar tendens zijn specifiek en sterk verschillend van die der literaire werken. De carmina sepulcralia zijn vooreerst ontstaan uit de directe confrontatie met de dood van een geliefd of tenminste bekend persoon: zij geven weer wat de gewone, filosofisch-ongeschoolde mens²³ op dit ongewone ogenblik dacht over het leven én de dood. De literaire bronnen daarentegen, hebben de mentaliteit in de hoge wereld gangbaar, op vele verschillende ogenblikken van het leven vastgelegd. Doch over een met de carmina funeraria vergelijkbare informatiebron beschikken wij voor deze milieus niet²⁴. Filosofische traktaten over de dood en zijn problematiek staan meestal ver van persoonlijk beleefd verdriet. Epicedia en consolationes zijn weliswaar ontstaan naar aanleiding van de dood van een bekende, doch niet zelden ligt er tussen dit gebeuren en het tot stand komen van het literaire werk een aanzienlijk tijdsinterval: Seneca richt zijn troostschrift aan Marcia pas drie jaar na het verlies van haar zoon²⁵. Verder zijn de carmina, anders dan om

zou zeer verrijkend kunnen zijn in verband met de authenticiteit van de ontleeningen in de CE.

22. De onderwereld-mythologie blijkt in de carmina opvallend soberder en minder gedetailleerd dan in de literatuur, doch de CE behouden wel de algemene sfeer van de infernaliteit: zie Sanders, *Heidense*, pp. 253-271 en pp. 248-249.

23. Over de verspreiding van filosofische gedachten bij de gewone mens: zie Guillemin, *o.c.*, pp. 130-131; P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. Die urchristliche Literaturformen*, Tübingen 1912, pp. 81-91.

24. De aristocratische *laudatio funebris* benadert het best het volkse carmen: zie Durry, *o.c.*, pp. XXVII-XXIX. Doch van dit genre bleef weinig bewaard: *ibid.*, pp. 65-66.

25. Sen., Cons. ad Marc. 1,7. Zie ook H. Th. Johann, *Trauer und Trost. Eine quellen- und strukturanalytische Untersuchung der philosophischen Trostschriften über den Tod*, München 1968, pp. 36-40.

het even welk letterkundig werk, niet ontstaan uit een drang naar creativiteit of een zoeken naar schoonheid, doch uit de noodzaak een herinnering aan de dode na te laten; ze zijn niet gegroeid uit een fictieve wereld van gevoelens en ervaringen doch uit een reële situatie. Tenslotte verleent ook de idealiserende tendens die aan elk grafvers ten grondslag ligt, een zeer eigen karakter aan deze bronnen. De carmina immers, brengen geen getuigenis van een onbezorgd en onbelangrijk ogenblik uit het alledaagse leven, zoals graffiti en papyri doen²⁶. Bestemd om gelezen te worden door tijdgenoten en *posteritas*, tekenen zij de mens zoals hij had willen zijn en zoals hij wilde voortleven in de herinnering²⁷. Het beeld dat zij van de kleine man voor ons hebben geregistreerd, is ongetwijfeld geïdealiseerd, doch het is in elk geval niet vertekend door de vooroordelen van een hogere klasse²⁸.

Rekening houdend met de mogelijkheden en beperkingen van het gebruikte materiaal, kan men zich dus afvragen wat en hoeveel de carmina sepulcralia en de belletrie aan gedachtengoed gemeen hebben. Deze relatie naar inhoud, verloopt zeker even complex als de louter formele verwantschap. Niet alleen de parallelle aanwezigheid van een bepaald thema in literatuur en grafverzen is hier bewijskrachtig, doch evenzeer de lacunes die zich tussen beide bronnen voordoen. De volledigheid, het juiste begrip of de eventuele modificatie, de frequentie en de chronologische afstand spelen eveneens een rol bij de overgang van een bepaalde gedachte uit de literatuur in een volks genre.

Deze talrijke facetten willen wij hier aan de hand van een drietal concrete voorbeelden scherper belichten.

I. Een eerste vorm van verwantschap tussen literatuur en carmina treft men aan, wanneer bepaalde ideeën onder al hun aspecten en zonder belangrijke accentverschuivingen, in beide bronnen gelijktijdig aanwezig zijn. Dit relatietype kan men illustreren aan de hand van een onsterfelijkheidsopvatting die in belletrie en volkse

26. Sanders, *Verwantschap*, pp. 346-347.

27. Zie G. C. Susini, *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*, Oxford 1973 (uit het Italiaans: *Il lapicida romano*, 1967), pp. 61-65, vooral p. 61: *inscriptions help us reconstruct, not the history of the individual as it actually was — as we might do if we could hear a taped conversation of his or read his letters — but the individual as he wanted to appear vis-à-vis both contemporary and future society*. Over het authenticiteitsprobleem: zie G. Sanders, *Sur l'authenticité des Carmina Latina Epigraphica funéraires*, in *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München 1973, pp. 410-412.

28. Vooroordelen tegen het plebs in de literatuur: zie o.a. W. Warde Fowler, *Social Life at Rome in the Age of Cicero*, London 1908 (repr. 1965) pp. 26-28 en pp. 42-44 en J. W. Spaeth, *Martial and the Roman Crowd*, in *CF* 27 (1931-1932) pp. 244-254.

grafpoëzie een fundamentele plaats inneemt. Het gaat hier om de opvatting dat het fysieke sterven niet het definitieve einde betekent doch dat de dode nog enige vorm van voortbestaan bezit, zolang de levenden met hem in contact blijven, zolang zij hem gedenken. Het streven van de antieke mens, zo talrijke en zo duurzaam mogelijke sporen van zijn korte bestaan na te laten aan de komende generaties, is een direkt uitvloeisel van deze opvatting.

In de hogere kringen was dit streven naar onsterfelijk makende roem niet enkel bijzonder levendig, het werd bovendien uiterst positief gewaardeerd²⁹. Cicero bv. noemt zichzelf een *hominem perustum gloria*³⁰ en Plinius verklaart in één van zijn brieven dat niets hem meer bezig houdt dan het verlangen zijn naam ver-eeuwigd te zien; edeler ambitie kan men, in zijn ogen, niet koesteren³¹.

Bij het volk is dit verlangen niet minder diep ingeworteld: ook zij willen een onvergankelijk getuigenis van hun leven nalaten³²:

CE 420, 6-8

qu]atinus hoc volgo persuasum credimus, hospes,
in]dicia ut vitae titulo conscripta relinquat,
ne] grave sit, quaesso, paucis cognoscere casus
(Puteoli, niet gedateerd)

Bij het volk bezitten wij deze vaste overtuiging, voorbijganger, dat men de gegevens van zijn leven, in een grafscript vastgelegd, na laten (kan). Het weze daarom voor u geen last, in 't kort mijn lotgevallen te vernemen.

1. Voor het bestendigen van hun gedachtenis, was zowel de aristocraat als de kleine man aangewezen op het geschreven woord, en wel op het poëtische of tenminste kunstige woord. Weinige dichters hebben, vóór Ausonius en Claudianus, aan de vereeuwigen-

29. Over de roem: M. R. L. De Malkiel, *L'idée de la gloire dans la tradition occidentale. Antiquité, Moyen-Age occidental, Castille*, Paris 1968 (uit het Spaans: *La Idea de la Fama en la Edad Media Castellana*, Mexico 1952); U. Knoche, *Der römische Ruhmesgedanke*, in *Vom Selbstverständnis der Römer*, Heidelberg 1962; A. D. Leeman, *Gloria. Cicero's waardering van de roem en haar achtergrond in de hellenistische wijsbegeerte en de Romeinse samenleving*, Rotterdam 1949.

30. Ad familiares XIII, 15. Zie F. A. Sullivan, *Cicero and Gloria*, in *TAPhA* 72 (1941) pp. 382-391, besluit op p. 390: *These numerous quotations from Cicero's writings show that, during most of his life, gloria was seldom far from his thoughts.*

31. Epist. V,8,2: geciteerd bij De Malkiel, *o.c.*, p. 23. Zelfde verlangen bij Plinius: Epist. V,5,7-8 en Epist. III,7,14. Zie hierover: J. H. Brouwers, *Dood en onsterfelijkheid in de brieven van Plinius Minor*, in *Lampas* 7 (1974) pp. 60-74, hier pp. 68-70. Positieve waardering van dit streven in de Romeinse maatschappij: Knoche, *o.c.*, pp. 21-22.

32. Over het thema „voortbestaan in de herinnering” in de CE: J. P. Jacobsen, *Les Manes, I: Les morts et la vie humaine*, Paris 1924, pp. 94-117; Sanders, *Heidense*, pp. 52-75.

de kracht van hun verzen getwijfeld³³. Ze waren niet enkel in staat zelf onsterfelijkheid te verwerven, maar konden deze ook schenken aan alwie zij bezongen: *Quem referent Musae, vivet...* (Tibullus, I, 4, 65). De aspiraties van de volkse carmina-dichters zijn even hoog: ook zij willen eeuwige duur veroveren door hun verzen en die tevens waarborgen aan de bezongene³⁴. Zoals Ovidius aan zijn vrouw verzekerde:

Ovid., Trist. I, 6, 35-36.

Quantumcumque tamen praeconia nostra valebunt,
carminibus vives, tempus in omne meis.

zo schreef, ongeveer drie eeuwen later, een patronus aan zijn geliefde en liberta Allia Potestas:

CE 1988, 42-43

quantumcum(que) tamen praeconia nostra valebunt,
versiculis vives quandiucunque meis.
(Rome, ca. 300 n.C.)

Doch zolang onze lofzang zijn kracht bewaren zal,
even zolang zult gij leven door mijn kleine vers³⁵.

Hoewel de hoogste *ordines* groot belang hechtten aan de standbeelden en ere-inscripties, die hun werden opgedragen³⁶, hoopten

33. Twijfel bij Ausonius en Claudianus: De Malkiel, *o.c.*, pp. 63-65. Zo ook Sidonius Apollinaris: *ibid.*, pp. 65-66. Sterke bevestiging van de vereeuwigende kracht van poëzie bij Ennius (*ibid.*, p. 17), Lucretius (*ibid.*, pp. 18-19), Horatius (*ibid.*, pp. 35-38), Propertius (*ibid.*, pp. 40-41), Ovidius (*ibid.*, pp. 44-48), Lucanus (*ibid.*, pp. 52-54) en Martialis (*ibid.*, pp. 59-60). Vereeuwigende kracht van proza bevestigd bij Sallustius (*ibid.*, pp. 24-26) en Seneca (*ibid.*, p. 51).

34. Zie CE 877 (graffito, Rome, 1ste E. n.C.):

. . m tu nulla morte pe[ri]bis
sempe]r in aërio mundo sine c[orpore] vives :
propter Musa]m unam, docte, sup[er]stes eris.

Fragment bij Buecheler, hersteld door G. Kaibel, *Sepulcralia*, Hermes 35 (1900) pp. 567-572, hier p. 572. Vgl. ook CE 922, 1-2 (cursieftekst, Concordia, 66 n.C.).

35. Lissberger, *o.c.*, p. 55. Vgl. ook CE 1300, 5-8:

hanc potius dicant vate]s qui sidera dicunt
aetheris, haec curast dignior] Aonia.
nam sine fine bonae vi]tae fulgentia signa
egregiumque decus, sider]a vera micant.

(Rome, niet gedateerd)

36. Dat „epigrafische” vereeuwiging niet werd versmaad, blijkt o.a. uit de absolute toon van funeraire en niet-funeraire inscripties uit aristocratisch milieu. Zie bv. CE 9,3 (Rome, ca. 150 v.C.), 958, 1-4 (Rome, ca. 130 v.C.) en de carmina gepubliceerd door A. Riese, *Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften*, Leipzig 1914, nr. 2510 (Trier, niet gedateerd) en door G. Ch. Picard, *Rapport sur l'archéologie romaine en Tunisie pendant l'année 1951*, in BCTH (1951-1952) [1954] pp. 189-217, hier p. 199 nr. 12 (Mactar, niet gedateerd). Niet-funerair: CE 282, 1-2 (bij Thubursicum) en CE 1906 (Malaca, ca. 160 n.C.).

zij toch duurzamer voort te leven in het oeuvre van een beroemd dichter³⁷. De man uit de straat beschikte niet over dit alternatief: hij kon voor de vereeuwiging van zijn naam slechts beroep doen op zijn grafsteen. Als hij voldoende realiteitszin bezat, moest hij wel aanvoelen, dat hij slechts op aandacht kon rekenen in een beperkte kring van vrienden en verwanten³⁸, en dit slechts zolang zijn grafsteen materieel bewaard bleef³⁹. Maar de carmina, gegroeid uit liefde en smart, laten zelden de beperktheid van dit voortbestaan aanvoelen. Integendeel, zij bevestigen herhaaldelijk en met klem, dat wie zijn naam in steen liet beitelen, beveiligd is tegen vergetelheid⁴⁰. Zo schreef een amateur-dichter, op het (graf?) reliëf dat een poelierster in haar winkeltje te Rome voorstelt, Vergilius' verzen (Aen. I, 607-609):

CE 1786 = CIL VI 9685

Dum montibus umbre lustrabunt,
convexa polus dum sidera pascet, semper honos nomenq.
tuum laudesque manebunt.

(Rome, niet gedateerd)

Zolang de schaduw en glijden over de bergen, zolang het hemelgewelf de sterren hoedt, zolang zullen uw eer, uw naam, uw lofprijzingen duren⁴¹.

37. Zo bv. Hor., Od. IV,8, 11-20; Ovid., Pont. IV,8, 49-50; Stat., Silv. V,1; Sen., ad Polyb. 18,2; Tac., Agr. 46, 3-4. Ook de gewone mens laat soms een standbeeld van de dode oprichten: zie CE 480, 3-9 (Ammaedara, 2de E. n.c.) en CE 1551F, 1-3 (Carales, 2de E. n.c.).

38. Zie b.v. CE 480, 6-9:

(...) nam pignus amoris
pectore contegitur memor[i] dulcedine mentis
nec poterit facili labium oblivione perire,
set dum vita manet, toto est in corde maritus.

(Ammaedara, 2de E. n.c.)

Zie nog CE 400, 5-7; 647, 4-5; 1009, 1-4; 1043, 1-2.

39. Sanders, *Heidense*, p. 55 en pp. 72-75. Vgl. ook CE 2149, 8-9:

et multos mea fama [tanget]
possit dum retiner[i] carmen].

Fragmentair bij Buecheler, aangevuld door H. Armini, *Symbolae epigraphicae*, in *Eranos* 33 (1935) pp. 75-80, hier pp. 79-80.

40. Beveiligd: CE 642,1: Hoc nuc nos po[si]to titulo nomenq[ue] tuemur (Samnium, niet gedateerd) en CE 1126,3: nunc e]x nomine, nunc titulo, Maiania, tua tuo (Rome, niet gedateerd).

41. Zelfde Vergiliaanse reminiscentie in een kristelijk carmen te Rome: I. B. De Rossi & A. Silvagni, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova Series*, vol. II, Romae 1935, nr. 4205, 1-3 en in een vijfde-eeuwse honorifieke inscriptie uit Aemilia: CE 2047,3. Vgl. nog CE 598,1: nomina tue superos laudesq. manebunt (Siscia, einde 3de E. n.c.).

En elders nog, zonder direkte aansluiting bij de literatuur :

CE 2165, 12-13

istu[d] statuit mo[numentu]m nomen vite pagat ho[nor
ma]neatque per aevom.

(Madaura, niet gedateerd)

Dit grafteken liet hij oprichten. Moge zijn naam en het sieraad van zijn leven hier ingebeteld staan en eeuwig duren ⁴².

Epigraphica 2 (1940) p. 146 nr. 428, 9-10 :

Sed mors rapiat semper licet omnia secum
apsumatque [. . .] nomina non pereunt

(Milaan, einde 1ste-begin 2de E. n.C.)

Al sleurt de dood alles met zich mee en rooft hij alles weg, namen vergaan niet ⁴³.

Meer nog, de grafverzen stellen dit voortbestaan in de herinnering soms gelijk met een triomfantelijke overwinning op de dood : nergens spreken zij met zoveel zekerheid over onsterfelijkheid ⁴⁴.

CE 978, 3-4

Parcae falluntur, Fontanum quae rapuerunt,
cum sit perpetuo fama futura viri.

(Saguntum, 1ste E. n.C.)

De Parcen die ons Fontanum ontroofden, kwamen bedrogen uit, want eeuwig zal de man duren door zijn komende vermaardheid.

42. Soortgelijke wendingen : CE 275, 1-2 (niet-funerair) ; 499, 1-3 ; 598, 1-2 ; 603, 6-7 ; 926, 1-2 (niet-funerair) ; 1552A, 1-8 en 58-59 ; 2296, 19-20 verbeterd door L. Poinssot, *Note sur l'épitaque latine en vers de Cincari*, in BCTH (1930-1931) [1934] pp. 216-217 ; AE 1941 nr. 44, 2-3 ; AE 1968 nr. 74, 16-17. Zie ook het CE gepubliceerd door S. A. Baghli en P. A. Février, *Recherches et travaux en 1966-1967*, in BAA 2 (1966-67) pp. 1-9, hier p. 9 en door F. X. Herrmann, *Eine neugefundene römische Grabinschrift in Gymnasium 66* (1959) pp. 137-141, hier pp. 138-139. Bescheidener uitdrukkingen : CE 1086, 4 en CE 1085, 4 : sat felix videor si modo fama manet (beide uit Rome).

43. Vgl. ook CE 1148, 7 : omnia Ditis habet praeterquam nomen eoru (Salona, 1ste E. n.C.). Belang het nomen te bewaren : zie CE 826, 1 ; 1044A, 1-6 ; 1073, 5-6 = 2119, 5-6 ; 1100, 7-8 ; 1103, 3-4 ; 1160, 5-6 ; 1185, 5-6 ; 1218, 1-2 ; 1254, 8 ; 1831, 4 ; Engstroem nr. 54, 1-2 ; CE gepubliceerd door S. Panciera, *Tra epigrafia e topografia*, I, in *Archeologia Classica* 22 (1970) pp. 131-163, hier pp. 151-163.

44. Zie bv. CE 1196, 9-10 : ha]s laudes tumulo nostro pa[ter ipse notavit i]ndice quo solo mors m[ea morte caret. (Tarraconensis, einde 2de E. n.C.) ; CE 1396, 5 : num]quam fama tamen cum titulis mo[ritur. (Tusculum, 4de-5de E. n.C.) ; CE 2260, 2 : g]loria non mor[itur (Lyon, fragment, niet gedateerd). Soortgelijke wendingen : CE 545, 2-3 ; 592, 4 ; 594, 3 ; 1111, 15 ; Cholodniak nr. 893, 1-2 ; Cholodniak nr. 1016, 1-2. De dode leeft in het Elysium doch door zijn fama ook nog op aarde : CE 394, 1-3 ; 525, 1-2 en 5-7 ; 1200, 5-6.

CE 618, 2-4 en 9

tollere mors vitam potuit, post fata superstes
fama viget. periit corpus, sed nomen in ore est.
vivit laudatur legitur celebratur amatur
(...)
nil, scelus, egisti : fama est quae nescit obire.
(Trier, 4de E. n.C.)

De dood kon het leven ontnemen, maar na het sterven leeft de faam krachig voort. (Vitalis') lichaam verging, doch zijn naam ligt in eenieders mond. Hij leeft, geprezen wordt hij, gelezen, bezocht, bemind. Niets, boosaardige Dood, hebt gij bereikt : de faam is het, die niet sterven kan.

HAepigr. 8-11 (1957-60) p. 12 nr. 1488, 1-4

Vincitur hic fatus
salvum sub Tartara
nomen. Hic sedis hic terra
hic [tib]i eter[na domus]
(Couto do Baixo, Spanje, einde 3de-begin 4de E. n.C.)

Hier wordt het stervenslot overwonnen. Veilig is uw naam diep in de Tartaros. Hier is uw verblijf, hier uw grond, hier uw eeuwige woonst ⁴⁵.

2. Aangezien de gewone mens hoge verwachtingen koesterde omtrent zijn grafscript, leek het hem geraadzaam, reeds tijdens zijn leven hiervoor de nodige schikkingen te treffen. Hierin verschilt hij geenszins van de hogere klassen want ook zij kijken reeds tijdens het leven uit naar een dichter of geschiedschrijver die hun naam vereeuwigen zal : Cicero's en Plinius' correspondentie zijn hier nogmaals representatief ⁴⁶. In een carmen uit Florence krijgt de lezer uitdrukkelijk volgende raad mee :

CE 1190, 3-7

si tamen at Manes credimus esse aliquit,
vivere quo prodest, nisi si post morte cavemus
nomen ? fama volat tantum corpusque crematur,

45. Carmen gepubliceerd in *Hispania Antiqua Epigraphica* 8-11 (1957-1960) p. 12 nr. 1488. Zie nog CE 249, 20-23 : Taurinus kari iussus pietate arentis / hoc posuit donum, quod nec sententa Mortis / vincere nec poterit Fatorum summa potestas, / sed populi salvo semper rumore manebit. (Rome, niet gedateerd), en CE 549, 2 : nomen Curtiorum Fabiorum compositum tumulo semper sub Tartara vibunt (Rome, niet gedateerd).

46. Zie Cic., Epist. ad Attic. I, 16, 15. Vooral Ad familiares V, 12 : De Malkiel, *o.c.*, pp. 18-19. Plinius, Epist. VII, 20 (aan Tacitus) : *ibid.*, p. 62.

aeternamque domum petimus et fine laborum.
 dum legis hoc, disce ponere et ipsi tibi ⁴⁷.
 (Florence, niet gedateerd)

Zo wij tenminste geloven dat bij de Manes nog iets bestaat, wat baat het dan te leven, als wij onze naam niet vrijwaren na de dood. De faam ontsnapt, slechts het lichaam wordt verbrand, een eeuwige woonst zoeken wij op, het einde van (alle) lasten. Terwijl gij dit leest, leer ook voor u een grafsteen te plaatsen.

Het bouwen van een graf, tijdens het leven was de enige werkelijke voorbereiding op de dood, die elk wijs mens treffen moest ⁴⁸. Het was bovendien de enige blijvende besteding van rijkdom :

CE 1552A, 17-20

haec est fortunae melius laudanda facultas,
 sic sibi perpetuas faciunt impendia sedes,
 sic immortales scit habere pecunia mores,
 aeterno quotiens stabilis bene figitur usu
 (Colonia Cillitana, 2de E. n.C.)

Deze aanwending van rijkdom dient meer (dan alle andere) geprezen ; zo bouwen grote uitgaven een eeuwige woonst, zo kan geld goede zeden onvergankelijk bewaren, telkens als het blijvend uitgezet wordt voor eeuwige rente.

3. De gedachte aan postume roem was in aristocratische kringen de krachtigste morele drijfveer en de laatste maatstaf : slechts verheerlijkt en vereeuwigd, kreeg voortreffelijkheid beloning en zin. Zoals Horatius het treffend uitdrukte :

Hor., Od. IV, 9, 29-30

Paulum sepultae distat inertiae
 celata virtus ⁴⁹

Hoewel de hellenistische Stoa verkondigde dat de deugd om zichzelf diende gezocht en in zichzelf haar beloning vond, moest deze filosofie, zodra zij voet vatte op Italische bodem, aan dit typisch Romeinse streven naar roem een plaats toekennen in haar

47. Interpunctie van vers 3, volgens Gori. Zo ook Sanders, *Heidense*, p. 61. Buecheler CE 1190 adn. zet een vraagteken na *cavemus*.

48. Zie vooral CE 191, 6-14 (Mutina, niet gedateerd).

49. Zo ook Ovid., *Pont.* IV, 8, 45-48. Vgl. Hier., *Epist.* 77, 2 : *Celata virtus, et in conscientiae fota secreto, Deum solum iudicem respicit.*

ethiek⁵⁰. Haar twee eminente vertegenwoordigers te Rome, Cicero en Seneca, hebben dit verlangen naar vereeuwiging bijna uitsluitend positief beoordeeld: voortreffelijkheid had in de ogen van een Romein uiteindelijk slechts zin, indien zij beloning vond in de goedkeuring van tijdgenoten en *posteritas*⁵¹.

Dit retributieve aspect van het voortbestaan in de herinnering is ook in de carmina aanwezig en reeds zeer vroeg zelfs. Het graf-schrift van een jonge liberta, Larcia Horaea, besluit:

CE 56, 5-6

supremus fecit iudicium dies,
mors anima eriquit, non veitae ornatum apstulit.
(Minturnae, ca 50 v.C.)

Haar stervensdag heeft over haar een oordeel geveld: de dood heeft haar levenskracht vernield, doch het sieraad van haar levenswijze (kon) hij niet roven⁵².

Na de dood rest slechts de herinnering aan een *vita honesta*, vereeuwigd door de verzen op de grafsteen. Een carmen is dus voor de gewone mens in de eerste plaats een *testis vitae*⁵³: het moet de sociale goedkeuring die hij tijdens het leven genoot, registreren:

AE 1968 nr. 142, 1-2

Heic est illa sita felix Pomponia Eleusis
quae eximia virtute animi peperit sibe laudem
(Beneventum, niet gedateerd)

Hier ligt zij, welzalig, Pomponia Eleusis,
die zich door de uitzonderlijke voortreffelijkheid van haar
gemoed lofspraak verwierf⁵⁴.

50. Hellenistische Stoa: Leeman, *o.c.*, pp. 28-31. Poging de Griekse ethiek, met absolute normen, te verbinden met de Romeinse roem-ethiek, door Panaetius (*ibid.*, pp. 44-45) en Posidonius (*ibid.*, pp. 60-61).

51. Cicero: De Malkiel, *o.c.*, pp. 20-23. In de *orationes*: Leeman, *o.c.*, pp. 145-148. Seneca: De Malkiel, *o.c.*, pp. 48-49. Zo ook Plinius: *ibid.*, pp. 60-61.

52. Kommentaar op dit carmen: Plessis, *o.c.*, pp. 163-167.

53. CE 1287, 3. Zie ook CE 238, 3-4; 476, 4-6; 1604, 1-6 (*praeteritae vitae testimonia*); 1967, 8-9 (... versus ... / testantes vitam multa per saecula); het CE gepubliceerd door E. Albertini, *Note sur la nécropole antique de Tiklat* (Tubusuctu), in BCTH (1934-1935) [1938] pp. 93-105, hier p. 97 nr. 7.

54. Dode geniet *laus* van zijn omgeving, is *probatus*: CE 72, 2; 363, 1-2 (republikeinse periode); 487, 2 (3de E. n.C.); 839, 1; 1972, 3; AE 1928 nr. 5, 9-10 (niet-funerair, 102 v.C.); AE 1960 nr. 40 = AE 1962 nr. 151 (tweede helft 1ste E. v.C., voor een *eques*).

want juist deze goedkeuring garandeert de approbatie der komende generaties :

BCTH (1930-1931) pp. 135-136 nr. IX ⁵⁵

qualem te putem fuisse cum viveres
cuius post obitum tale est fama
(Périgotville, Noord-Afrika, 313 n.C.)

Zoals je in mijn ogen was, toen je nog leefde,
zo is je faam nu na je heengaan.

Goede faam is voor het volk belangrijker dan rijkdom ⁵⁶ want het is het enige dat na de dood nog bewaard zal blijven ⁵⁷.

Het spreekt vanzelf dat de man uit de straat niet in staat was tot werkelijk gedenkwaardige *facta* ; hij vergeleek zijn prestaties dan ook zelden met die der groten ⁵⁸. Hierbij dient genoteerd dat in de keizertijd, zelfs in de aristocratische poëzie, niet langer politiek-militaire verwezenlijkingen aan de basis van de roem lagen. Reeds Propertius bv. nam duidelijk afstand van het republikeinse roem-ideaal en baseerde zijn aanspraken op *gloria* enkel op zijn kunst en zijn trouwe liefde voor Cynthia ⁵⁹. In de carmina heeft deze verburgerlijking van het roemideaal zich uiteraard het sterkst voltrokken. Slechts een zeldzame keer vermelden zij de artistieke prestaties van de dode ⁶⁰, meestal echter, spreken zij van zijn moeizaam streven naar sociale vooruitgang :

55. CE gepubliceerd door E. Albertini, *Note sur des inscriptions romaines de Sétif et de la région* in BCTH (1930-1931) [1934] pp. 132-144, hier pp. 135-136 nr. IX. Zie nog : CE 2091, 1-2. Vrienden loven de dode na zijn heengaan : CE 1095, 7-9 en CE 2094, 1-4.

56. Zie CE 1319, 5 : paupere patre quidem set fame divite vixi (Venafrum) en CE 1589, 3 : qui apud superos honestus vixi plus fama quam fortuna (Milaan).

57. CE 2171, 2-4 :

quae vixit mecum sine ulla controversia
ann. XVIII m. II d. VIII, quae tulit secum ann. XXXXVI,
quae duxit secum honos et gloria

(Verona, niet gedateerd)

58. Zie echter CE 1251 (integraal) :

Conditus has Romanus est tellure Iovinus
docta loqui doctus quique loqui docuit.
Manibus infernis si vita est gloria vitae
vivit et hic nobis ut Cato vel Cicero

(Rome, ca. 235 n.C.)

59. Zie J. H. Brouwers, *Properce et la gloire, Mnemosyne* S. 4, vol. 23 (1970) pp. 42-62, hier vooral pp. 43-51 en pp. 55-58. Vgl. echter een vierde-eeuws carmen voor een *duumvir* uit Trier, gepubliceerd door F. Vollmer, *Ein verschollenes Grabgedicht aus Trier, Trierer Zeitschrift* 1 (1926) pp. 26-30, waarin wel belang gehecht wordt aan militaire prestaties.

60. Zo bv. CE 235, 1-2 (Tarraco, niet gedateerd, waarschijnlijk voor een jonge slaaf) en AE 1956 nr. 122, 1-5 (Timgad, einde 2de-begin 3de E. n.C., voor een pantomimespeler Vincentius).

CE 1583, 7-9

diis parentibus suis hunc lapidem posuit supremum semoto loco,
suptus quem factus est ut remanerent ossa et cineres

C. fratris et sua ube requiescerent,
et per quem testari posset quam laboriose et non secure vixserit.
(Rome, niet gedateerd)

Voor zijn goddelijke voorouders plaatste hij deze laatste steen, op een afgelegen plaats. Deze uitgave heeft hij gedaan opdat de beenderen en de asse van zijn broer Caius en van hemzelf hier zouden blijven en rust vinden; tevens om hierdoor te kunnen getuigen hoeveel werk en zorgen hij in zijn leven had gekend⁶¹.

of van de eensgezindheid die de leden van éénzelfde *familia* verbond. Aldus A(ulus) Memmius Urbanus op het graf van Clarus die samen met hem slaaf en later vrijgelatene van éénzelfde huis was:

Cholodniak, nr. 794, 5-8

hoc quoque titulo superos et inferos testor deos,
una me tecum congressum in venalicio, una
domo liberos esse factos, neque ullus unquam
nos di(i)unxisset, nisi hic tuus fatalis dies.
(Rome, niet gedateerd)⁶²

Door dit grafschrift ook, getuig ik bij de goden van het licht en bij de goden van de onderwereld: samen met u ben ik op de slavenmarkt verkocht, in hetzelfde huis werden wij vrijgelaten en geen dag heeft ons ooit gescheiden tenzij deze, uw stervensdag.

Toch bleef ook de gewone mens hopen dat zijn bescheiden prestaties, de waardering zouden wegdragen van velen⁶³ en dat zij als een

61. Zie nog: CE 990, 1-2 en 9-10; AE 1960 nr. 116, 1-4; AE 1946 nr. 62, 1-4. Voor de interpretatie van *di parentes* in vers 7: zie Jacobsen, *o.c.*, pp. 45-47. Anders geïnterpreteerd, als individualisering van *di Manes* van de auteur/opdrachtgever van het het carmen: zie F. Bömer, *Abnenkult und Abnenglaube im alten Rom*, Leipzig 1943, pp. 17-20.

62. Zo ook, indien de aanvullingen juist zijn: CE 471, 4-5:
hic sedem aet]ernam vivi facere volentes,
utq. foret titu]lus concordiae posteris sanctae.
(Rome, niet gedateerd)

Nog voorbeelden: CE 58, 4-6; 88, 3-4; 393, 1-2; 595, 1; 1030, 1-4; 1134, 1-2; 2213, 1-2; AE 1955 nr. 53, 7-8; Engstroem nr. 410.

63. Vgl. vooral de wending in een niet gedateerd carmen uit Rome: CE 461, 5: de cuius fama multi cum laude locuntur, met Cicero's definitie van *gloria* in De inventione 2, 166: gloria est frequens de aliquo fama cum laude. Zie nog: CE 596, 3-5; 832, 1-2; 986, 1-2; 2120, 1-4.

exemplum[*perenne*]⁶⁴ in zijn grafschrift zouden bewaard blijven. Hierdoor kreeg al zijn streven tenslotte een diepere zin. Macrobius uit Parma besluit dan ook zijn carmen met volgende raad, geïnspireerd op de tiende Aeneis-zang⁶⁵ :

CE 1273, 9-10

discite qui legitis, factis extendere famam :
 ut probat hic titulus, non perit esse bonos.
 (Parma, niet gedateerd)

Leer, gij die dit leest, uw faam door daden te vergroten :
 zoals dit grafschrift bewijst, vergaat een goed leven niet⁶⁶.

4. Het belang dat het publiek der carmina sepulcralia aan deze vorm van voortbestaan hechtte, weerspiegelt zijn ontvankelijkheid voor een onsterfelijkheidsopvatting die in essentie aristocratisch is. Deze ontvankelijkheid dient wellicht verklaard doordat „voortbestaan-in-de-herinnering” verder bouwde op het traditionele en bij het volk diep doorgedrongen geloof in grafbestaan en dodencultus⁶⁷. In de literaire bronnen is deze brand bijna geheel vervaagd⁶⁸, doch in de carmina blijft hij nog duidelijk aanwezig.

64. Wending uit een nog niet gepubliceerd carmen, medegedeeld door Prof. S. Mariner-Bigorra, aan prof. G. Sanders, op het VI. Kongress für Griechische und Lateinische Epigraphik, München 1972. Het carmen komt uit Osuna en is niet gedateerd ; het werd opgedragen aan de veertigjarige Valeria Irene. Verzen 3-4 luiden als volgt :

Sex et viginti nobiscum de[gerat annos ;]
 casta, pia exemplum sola [perenne dedit]

Zie ook CE 423, 1 en 5 ; 437, 15-17 ; 1077, 1-2.

65. Vgl. Verg., Aen. X, 467-469 :

Stat sua cuique dies, breve et irreparabile tempus / omnibus est vitae ; sed famam extendere factis, / hoc virtutis opus ... (Zeus tot Hercules die het betreurt, de jonge Pallas niet van de dood te mogen redden). Over de ontlening : Hoogma, *o.c.*, p. 50 en p. 324.

66. Soortgelijk carmen CE 1238 (Mactar, begin 3de E. n.C.) besluit na de uitvoerige beschrijving van de sociale opgang van een kleine boer tot *decurio* :

25. vitae pro meritis claros transegimus annos,
 quos nullo lingua crimine laedit atrox.
 discite mortales sine crimine degere vitam :
 sic meruit, vixit qui sine fraude, mori.

Over dit boeiende carmen : zie J. M. Lassère, *Sentiments et culture d'après les épitaphes latines d'Afrique*, in BAGB 2 (1965) pp. 209-227, hier pp. 212-214.

67. Volk blijft geloven aan grafbestaan : zie F. Cumont, *Lux Perpetua*, Paris 1949, pp. 14-25 (voortaan geciteerd als Cumont, *Lux*). Specifiek voor de CE : Galletier, *o.c.*, pp. 27-29 en vooral pp. 42-43 ; Lattimore, *o.c.*, pp. 90-95 ; Sanders, *Heidense*, p. 53.

68. In de literatuur vervaagd, doch niet verdwenen : zie Jacobsen, *o.c.*, pp. 107-110. Vgl. bv. CE 106, 2-3 voor T. Flav. Postumius Varus, consul in 271 n.C. :

2. Manes colamus, namque opertis Manibus
 divina vis est aeviterni temporis.

(Rome, 3de E. n.C.)

Bewaart de steen naam en herinnering aan de dode, dan herbergt het graf als *domus aeterna* zijn lichaam⁶⁹. De grafplaats is, tenminste voor de eerstvolgende generaties, de plaats waar zich het dodenritueel voltrekt, waar verwanten offers, tranen en bloemen brengen, waarrond eventueel een graftuin wordt aangelegd. Zij is het contactpunt tussen twee werelden, de ontmoetingsplaats tussen levenden en doden :

CE 1183, 9-12

huc animam transmittite tuam p[acataque nostris
adsidue votis ad pia sa[cra veni.
te divisa locis mens co[gitat et lapis hic est
deflendus lachrim[is quas petit ipse cinis
(Corfinium, niet gedateerd)

Breng hierheen uw ziel en kom, verzoend door ons bidden, getrouw naar het vrome offer. U gedenkt mijn geest, verdeeld tussen hier en daar en deze steen moet worden beweend met tranen waarnaar uw asse verlangt⁷⁰.

Deze betrekkingen tussen levenden en doden, zijn oorspronkelijk familierelaties⁷¹. Van wie anders kon men deze nabestaansverzorgering verwachten dan van de eigen verwanten of beter nog, van de eigen kinderen, wier leven nog zoveel verder strekte in de tijd :

CE 1216, 9-15

et faciet suboles multos memorata per annos
sacra deis patribusque suis, memoresq. priorum
et memores nostri nostrorumq. alta propago
aeterno servant semper memorabile nomen.

69. Algemeen over deze wending: E. Stommel, *Domus aeterna*, in *Reallexikon für Antike und Christentum* IV (Stuttgart 1959) pp. 117-119; Cumont, *Lux*, pp. 25-28. Specifiek in de CE: Galletier, *o.c.*, pp. 28-31; Lattimore, *o.c.*, pp. 165-169; J. A. Tolman, *A Study of Sepulchral Inscriptions in Buecheler's „Carmina Epigraphica Latinae”*, Chicago 1910, pp. 108-109; Van Bleek, *o.c.*, pp. 76-78. Functie van het graf samengevat in CE 225, 1-3: *Aeterna domus hec est, / pausum laboris hic est, / aliquid memoriae hoc est.* (Numidië, niet gedateerd). Zie ook: CE 1254, 8; 1831, 3-4; 1942, 4; Engstroem nr. 54, 1-2; Cholodniak nr. 289 d, 7-8 en de CE gepubliceerd bij L. Leschi, *Fouilles de Mopib (avril-mai 1949)*, in *BCTH* (1946-1949) [1953] pp. 655-668, hier p. 663 nr. 9 en bij A. Degrassi, *Epigraphica III*, in *Scritti vari di Antichità III*, Venezia-Trieste 1967, pp. 119-121.

70. Over dodencultus: Cumont, *Lux*, pp. 29-54; Galletier, *o.c.*, pp. 35-41; Sanders, *Heidense*, pp. 380-384; Van Bleek, *o.c.*, pp. 99-111. CE waarin voortbestaan in de herinnering samengaat met materiële dodencultus: CE 371 (integraal); 431, 1-3; 633, 4-5; 965, 1-6; 966, 1-4; 1223, 9-14; 1981, 1-5; 1998, 5-7 en het CE gepubliceerd door S. G. Mercati, *Iscrizione sepolcrale di Pamfilo scoperta presso Borghesiana*, in *RAPARA* 7 (1929-1931), pp. 211-214.

71. Zie bv. CE 179, 1-2; 1080, 3-4 en 1290, 7-8.

Quisquis es aut olim nostra de stirpe futurus,
 sis memor antiqui nominis et tituli
 (Rome, niet gedateerd)

Een roemrijk nageslacht zal doorheen vele jaren, het heilig ritueel voor de goddelijke voorvaderen voltrekken. Onze voorouders indachtig, zal het hoog opklimmend geslacht van de onzen, ook ons gedenken; moge het voor eeuwig, de immer te gedenken naam bewaren. Wie ge ook zijt of eens zult zijn, van onze stam, gedenk de oude naam en het opschrift.⁷²

Pas in een later stadium nemen deze relaties de vorm aan van toevallige ontmoetingen, tussen een vreemde, de *viator*, en een willekeurige dode.

Voor het volk dat hardnekkig bleef geloven in de macht van de dode in het graf, aan zijn interesse voor en zijn inmenging in de wereld van de levenden, waren het vaak nog geïndividualiseerde en bewust beleefde relaties: het sprak immers vanzelf dat de dode wist dat de levende hem gedacht en vreugde vond in deze herdenking⁷³. Zoals in de literatuur voltrok zich ook in de CE een spiritualisering van het voortbestaan in de herinnering; daardoor werd dit voortbestaan losgehaakt van de materiële dodencultus, doch het geloof aan de in het graf huizende Manes, bood het een stevige basis en bewerkte dat het ook in de *carmina sepulcralia* de enige vorm van onsterfelijkheid was waaraan men niet twijfelde.

5. In ongeveer 140 funeraire *carmina*, alle in volks milieu ontstaan, speelt dit voortbestaan in de herinnering, gespiritualiseerd of nog verbonden met de traditionele dodencultus, een rol. Dit is een relatief klein aantal in vergelijking met het totale aantal bruikbare *carmina sepulcralia* (ongeveer 7,5%), echter niet in vergelijking met het aantal inscripties dat over andere onsterfelijkheidsopvattingen spreekt⁷⁴. Vanaf de 1ste E. v.C. tot op het einde van de 4de E. n.C. bezitten wij, zonder belangrijke lacunes, een voldoende aantal dateerbare inscripties, zodat men veilig aannemen kan, dat deze gedachte permanent aanwezig was bij de bevolkingslagen die zich van de *carmina* als uitdrukkingsmiddel bedienden.

72. Vgl. CE 2156, 7: *nec remisere saltem subolem qui meminerit suos*, en het carmen bij S. Mariné Bigorra, *Inscripciones hispanas en verso*, Barcelona 1952, pp. 214-216 nr. 3, 6-7 en 11-15.

73. In de literatuur twijfelt men hieraan soms. Positief bv. bij Cicero: Leeman, *o.c.*, pp. 62-65, 73-74 en 77-78. Negatief volgens Seneca, *Epist.* 77, 17 en Cicero *Tusc. Disp.* I, 45, 109 (einde): Leeman, *o.c.*, pp. 58-59. In de *carmina* twijfelt men hieraan niet: zie bv. CE 572, 1-2: *Sic ego pro meritis [ca]pio nomineque salutor / et sum post obitum felix, cui cari sodales / hoc titulo fixerunt nomen aeternum.* (Amaedara, niet gedateerd).

Zie ook AE 1946 nr. 208 (Reggio Emilia, niet gedateerd).

74. Zie *infra* noot 127 en 142.

Deze grafverzen komen bovendien uit alle delen van het *Imperium Romanum*⁷⁵.

Deze enkele gegevens over de reële achtergrond van deze carmina, bewijzen mede dat het thema „onsterfelijkheid door de roem”, niet alleen in al zijn aspecten in de CE aanwezig was, doch dat deze aanwezigheid permanent en zeer verspreid was.

Vergelijkt men verder de gedachtenwereld der carmina-dichters met de filosofische en religieuze stromingen, die de bovenste bevolkingslagen beroerden, dan blijkt toch, ondanks treffende gelijkenissen, het zeer eigen karakter van deze gedachtenhorizon. Deze eigenheid kan men verduidelijken aan de hand van twee problemen, die in de carmina worden aangesneden, nl. de verklaring voor de nooit onderbroken afwisseling van leven en dood en de relativering van de waarde van het aardse bestaan ten opzichte van het bestaan na de dood. Het eerste thema laat toe de meest markante goddelijke aanwezigheid in de CE, het Fatum, te vergelijken met de korresponderende macht in het filosofisch systeem dat de keizertijd domineerde, de Stoa. Het tweede thema laat toe na te gaan in hoeverre de gewone mens werd aangeprezen door de nieuwe spiritualistische stromingen van deze tijd.

II.1. Zowel de carmina als de stoïcijnse filosofie verklaren de eeuwige kringloop van leven en dood door de werking van een goddelijke macht, het Fatum. Om het ingrijpen van deze macht in het leven van een geliefd persoon te verwerken, ontwikkelde de stoïcijnse moraalfilosofie een waaier van troostende gedachten en praktische raadgevingen ter voorbereiding op of ter overwinning van verdriet. De carmina-dichters namen deze gedachten uit de filosofische consolatio-praktijk over⁷⁶. In overeenstemming met de

75. CE uit de 1ste E. v.C.: CE 56 (Traiecti ad Lirim), 58 (Rome), 363 (Nova Carthago), 990 (Sabijnse land), AE 1960 nr. 40 = AE 1962 nr. 151 (Visentium), 877 (graffito, Rome). CE uit de 1ste E. n.C.: CE 371 (Rome), 431 (Rome), 922 (Concordia), 965 (Rome), 978 (Saguntum), 1044A (Viminacium), 1073 (Narbonne), 1080 (Rome), 1111 (Rome), 1148 (Salona). CE uit de 2de E. n.C.: 249 Praeneste, dedicatio), 423 (Anagnia), 476 (Rome), 480 (Ammadara), 1196 (in Baesuccitano, Hispaniae Tarraconensis), 1256 (Rome), 1551A (Carales, Sardinië), 1552 (Colonia Cillitana, Africa), 1604 (Lambaesum), 1942 (omgeving van Limoges), AE 1968 nr. 74 (Rome), Epigraphica 2 (1940) p. 146 nr. 428 (Milaan). CE uit de 3de E. n.C.: CE 487 (Ostia), 598 (Siscia), 1238 (Mactar), 1251 (Rome), 1988 (Rome), AE 1956 nr. 122 (Timgad), en de CE gepubliceerd door Marine Bigorra, *o.c.*, pp. 214-216 nr. 3 (Tarraco), Herrmann, *o.c.*, pp. 137-141 (Odenburg a. Main) en Mercati, *o.c.*, pp. 211-214 (Rome). CE uit de 4de of het begin van de 5de E. n.C.: CE 618 (Trier), 1396 (Tusculum), HAEpigr. 8-11 (1957-60) p. 12 nr. 1488 (Conto de Baixo, Hispaniae), BCTH (1930-31) pp. 135-136 nr. IX (streek van Sétif) en het CE bij Vollmer, *o.c.*, pp. 26-30 (Trier).

76. Over de invloed der consolationes op de CE: Galletier, *o.c.*, pp. 206-209.

stoïcijnse moraal leerden de grafverzen aan de levenden hun verdriet *aequo animo* te dragen⁷⁷. Het *memento mori* dat de carmina de voorbijganger zo vaak toeroepen, doet aan de stoïcijnse *praemeditatio futurorum malorum* denken⁷⁸. De carmina leren dat het leven een lening is, die men in de dood terugbetaalt⁷⁹, dat de mens vergankelijk is zoals de hem omringende natuur⁸⁰, dat de wet van het Fatum onveranderlijk, onontkoombaar en algemeen is⁸¹. Aan wie door verdriet is verblind, houden zij voor dat hij niet de enige en niet de eerste is die zulke smart te dragen heeft⁸².

Sommige grafverzen vertonen treffende woordgelijkenissen met bepaalde literaire passages. Hoewel de carmina-dichters zelden verzen integraal en ongewijzigd hebben overgenomen⁸³, volgen zij

77. Zie CE 59, 14-17: *sei in vita iucunda [ac] voluptatei fuei / vobeis, viro atque amiceis notisque omnibus, / nunc quoniam fatum se ita tulit, animo vo[lo] / aequo vos ferre concordisque vivere* (Rome, ca. 50 v.C.) en CE 1285, 1-2: *aeternum sic linquo tibi, mea vita, dolorem, / sed fort[is] precor hoc usque f[e]ras anim[o]*. (Sicca Veneria, niet gedateerd). Vgl. met de *exempla constantiae* in de consolatio: Sen., ad Marc. 2, 3-5; 3, 1-2; 12, 6 tot 15, 4; 16, 1-4; Sen., ad Polyb. 14, 3-16, 3. Woordgelijkenis tussen bovenstaande CE en consolationes: Sen., ad Marc. 5, 6; Nulla re maior invidia fortunae fit quam *aequo animo*. Sen., ad Marc. 16, 3: *Quod si tibi vis exempla referri feminarum quae suos fortiter desideraverint, non ostiatim quaeram*. Sen., ad Marc. 15, 2: (Divus Augustus) *tulit tamen tam fortiter quam cuius iam res agebatur cuiusque maxime intererat de diis neminem queri*.

78. Voorbeelden van *memento-mori*: CE 71A, 5; 119, 1-2; 120, 1-2; 191, 6-7; 241, 1; 242, 1; 247; 389, 3-6; 580, 1-3; 808, 1; 1079, 9-10; 1097, 2-5; 1115, 1-2; 1276, 7-10; 1310, 5-6; 1514, 2-3; 1544, 7-8; 1553, 11; Cholodniak nr. 286a, 1-2; Engstroem nr. 49, 1, nr. 396, 1-2 en nr. 447, 1-2; AE 1928 nr. 108, 5-6; AE 1930 nr. 59, 4-7; carmen gepubliceerd door E. Albertini, *Note sur la nécropole antique de Tiklat* (Tubusuctu), in BCTH (1934-35) [1940] pp. 93-105, hier p. 97 nr. 6. Over de filosofische *praemeditatio futurorum malorum*: zie Johann, *o.c.*, pp. 67-69; C. Martha, *Études morales sur l'Antiquité*, Paris 1883, pp. 182-184. Rol van deze *praemeditatio*: zie Cic., *Tusc. Disput.* III, 16, 34 en *Ad fam.* V, 16; Sen., *Epist.* 26, 8-10; 30, 18; 69, 6; 70, 17-18; 91, 7-8; 101, 7-8; 107, 7; 114, 26; *Ad Marc.* 9, 3.

79. Zie: CE 183, 1; 185, 1-2; 222, 1-4; 464, 1-2; 471, 6-7; 509, 1-3; 1001, 3-4; 1120, 1-2; 1168, 3-4; 1277, 3-4; 1316, 4; 1326, 1-3; 1532, 1; 1604, 15-18; 1612, 13; 1901, 3-4; 2177, 6-7; AE 1933 nr. 74, 1-2; AE 1947 nr. 191, 3; AE 1967 nr. 113, 3; Cholodniak nr. 289d, 7-8; CE gepubliceerd door A. Donati, *Epigrafia Cortonese. Testi greci e romani*, Cortona 1967, nr. 80, 1. Echo's van Stoa in CE: Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) p. 580.

80. Vergelijking mens-natuur: CE 1040, 1-4: *Ac veluti formosa rosast cum tempore prodit, / arescit certo tempore deinde suo, / sic tu coepisti primo formossa, Anna, videri, / tempore sed subito desinis esse mea*. Vgl. ook CE 465B, 19-21; 1489, 1-3; 1490, 1-2. Mens is van nature sterfelijk: CE 191, 7; 1202, 1-2; 1567, 4-7.

81. Onveranderlijk: CE 501, 1-2; 1051, 1-2. Onontkoombaar: CE 2155, 5-6; AE 1916 nr. 122, 15-16. Algemeen: CE 389, 4-6; 1211, 9-12; 1566, 5; 2999, 2-3; AE 1928 nr. 72, 3-5. Beelden aangewend om deze algemeenheid uit te drukken: het leven is een weg: CE 998, 1-2; 1084, 5; 1310, 5-6. Leven is gastverblijf: CE 813 praescr.; 998, 3-4. Grafhuis wacht allen: CE 965, 9. Charon's boot neemt allen op: CE 1223, 5-8.

82. *Non-tibi-solum*-motief: CE 823, 1-2; 970, 11-14; 971, 12-15; 1068, 3-4; 1240, 4; AE 1952 nr. 16, 1-2.

83. CE 1489, 3 = Manilius, *Astronomica* IV, 16 en CE 1567, 4-5 = *Disticha Catonis* II, 3: zie Buecheler, *adnotationes*.

hun voorbeeld vaak zo getrouw dat men ondubbelzinnig hun inspiratiebron kan aanwijzen. Een Noordafrikaans carmen bv., dat met bitterheid de almacht van de Parcae vaststelt :

CE 501, 7-8

Pro dolor, ut nulli *decreta rumpere* fas est
 Parcarum diva durosque evadere casus
 (Tupusuctu Mauretaniae, midden 3de E. n.C.)

herinnert sterk aan een passage uit het XVde boek van Ovidius' *Metamorfosen*, waarin Venus de hemelgoden smeekt de dood van haar afstammeling Caesar af te wenden :

Ovid., *Met.* XV, 780-781

... superosque ..., qui *rumpere* ...
 ferrea non possunt veterum *decreta* sororum⁸⁴

Een carmen uit Rome :

CE 1068, 3-4

desine soror me iam flere sepulcro :
 hoc etiam multis regibus (h)ora tulit.
 (Rome, 1ste E. n.C.)

gaat zeer waarschijnlijk terug op Lucretius' derde boek (vv. 1027-1028)⁸⁵.

Elders grepen de dichters uit het volk naar een met de grafverzen sterk verwant genre, het *epicedion*⁸⁶. Doch niet minder vaak volgden ze een voorbeeld dat in proza is gesteld. Vergelijk bijvoorbeeld een *distichon* uit een Romeins carmen :

CE 1567, 6-7

mors etenim hominum natura, non poena est ;
 cui contigit nasci, instat et mori (...)
 (Rome, ca. 200 n.C.)

84. Lissberger, *o.c.*, p. 27. Het *duros ... casus* is ontleend aan Vergilius, *Aen.* 6, 376-377 : Hoogma, *o.c.*, p. 284.

85. Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) pp. 577-578. Zelfde beeld bij Hor., *Od.* 2, 14, 10 en *Prop.* 3, 18, 26 en 3, 5, 15 : Lissberger, *o.c.*, p. 34. Naar versstructuur en woordgebruik staat de *passus* uit Lucretius echter het dichtst bij de CE.

86. Invloed van *epicedia* op CE : Galletier, *o.c.*, pp. 202-206 ; Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) pp. 452-453. Vgl. CE 1223, 7 (Rome, niet gedateerd) met *Consol. ad Liv.*, 357. CE 1084, 6 (*Venafrum*, niet gedateerd) met *Consol. ad Liv.*, 359. Zie hierover Lier, *o.c.*, pp. 565-566. CE 465B, 9 (*Aix-en-Provence*, niet gedateerd) met *Ovid.*, *Metam.* XV, 799 en *Consol. ad Liv.*, 243. CE 389, 5 (Rome, niet gedateerd) met *Prop.*, IV, 11, 2. Zie over deze *carmina* : Lissberger, *o.c.*, p. 28.

met twee passages uit Seneca's werk :

De remediis fortuitorum, II, 1
morieris : ista hominis natura est non poena

Epistulae, 99, 8
cui nasci contigit, mori restat⁸⁷

Een proza-voorbeeld vertoont vaak treffender woordgelijkenissen dan een poëtisch met dezelfde inhoud. Een carmen uit Noord-Italië haalt zijn woordenschat bijna geheel uit twee van Seneca's dialogen : vergelijk

CE 998, 1-2

*Quid quereris fatis mortis, carissime coniunx,
cum sit communis omnibus una via ?*
(apud Ferrarienses, niet gedateerd)

met Sen., ad Polybium IX, 9

Omnibus illo nobis commune est iter. Quid fata deflemus ?

en Sen., Rem. fort. III, 2

*Undecunque ad infernas una via est*⁸⁸.

De carmina die naar bewoordingen en gedachteninhoud, bij Seneca's filosofisch werk aansluiten, zijn vrij talrijk⁸⁹. Dit is des

87. Zie C. Hosius, *Inscriptliches zu Seneca und Lucan*, RhM 47 (1892) pp. 462-465, hier pp. 462-463; Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) p. 586.

88. Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) p. 564 en Lissberger, *o.c.*, p. 33 citeren nog twee voorbeelden uit de poëzie doch de gelijkenis is minder groot: Hor., Od. I, 28, 16: ... sed omnes una manet nox / et calcanda semel *via leti* en Prop. III, 18, 21-22: Sed tamen hoc omnes, huc primus et ultimus ordo / est mala sed cunctis ista terenda *via est*.

89. Vgl. CE 119, 1-2: Heus tu, viator lasse, qu[i] me praetereis, / *cum diu ambulareis*, tamen hoc *veniundum est tibi* (Cremona) met Sen., Rem. fort. II, 2: Peregrinatio est vita *cum multum ambulaveris, redeundum est*. Vgl. CE 389, 4: et tu *mortal[em te sic na]tium* esse memento (Rome) met Sen., ad Marc. 11, 1: *mortalis nata es* en misschien ook met Cic., Tusc. Disp. III, 17, 36: qui *mortalis natus* condicionem postules immortalium. Vgl. CE 998, 4: temporis *hospitium, non solet esse diu* (Noord-Italië) met Sen., ad Marc. 21, 1: *Ad brevissimum tempus editi, cito cessuri loco venienti impacato, hoc prospicimus hospitium*. Vgl. CE 1021, 4: hanc tibi *nascenti* fata dedere *domum* (Narbonne, 1ste E. n.C.) met Sen., Rem. fort. 2, 2: *nascenti* mihi protinus natura posuit hunc *terminum*. Zie Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) pp. 585-586 (met talrijke inhoudelijke verwante loci waarin echter de formele gelijkenis kleiner is). Vgl. CE 1552A, 69: *fatis certa via est* neque se per *stamina* mutat / Atropos (Noord-Afrika, begin 2de E. n.C.) met Sen., ad Marc. 21, 6: *Eunt via sua fata*, ne adiciunt quicquam nec ex promisso semel demunt. Misschien gaat ook CE 1490, 1-2: Quo modo *mala in arbore pendunt*, sic

te opvallender, daar de impact van deze auteur op de CE in het algemeen, eerder gering is⁹⁰.

2. Uit deze talrijke gegevens, zou men kunnen besluiten dat het filosofisch onderricht van de invloedrijkste school, ook weerklank vond bij het volk. Dit geldt misschien wel voor de eenvoudigste troostmotieven, doch de woordgelijkenissen die men voor deze elementaire gedachten tussen carmina en filosofische traktaten vaststelt, bewijzen geenszins dat de carmina-dichters deze filosofische werken in hun geheel kenden; evenmin dat zij er rechtstreeks aan hebben ontleend. Deze troostmotieven zijn immers algemeen menselijke bedenkingen, die zich leenden tot inschakeling in de filosofische consolatio-praktijk, doch ongetwijfeld ook als volkse wijsheid bestonden⁹¹. De consolatio is in deze periode juist gekenmerkt door compilatie uit rhetorische compendia en gnomologieën⁹². Anderzijds dient men rekening te houden met de invloed van mondelinge prediking door rondtrekkende filosofen, die hun onderricht tot enkele kernachtige uitspraken herleidden; deze *sententiae* kon een volks dichter gemakkelijk in een carmen verwerken⁹³.

De basisidee echter, die aan dit rijk gevarieerde gedachtencomplex juist zijn troostende kracht verleent en het aan de alledaagsheid ontheft, treft men niet aan in de grafpoëzie. Het Fatum waaraan de mens in de carmina zich onderwerpen moet, is immers niet het Fatum uit de leer der Stoa, niet de alles zinvol regelende *Pronoia*, die van het heelal een organisch geheel maakt waarin elk onderdeel zijn specifieke functie te vervullen heeft⁹⁴.

corpora nostra: / aut matura *caedunt* aut cito acerva ruunt (Rome) met Sen., Rem. fort. 13, 1: *Amisi liberos: stultus es, qui defles morte mortalim (...). Quid si infelicem voces arborem, quod stante ipsa cadunt poma*: zie Lier, *o.c.*, p. 583 doch ook Lissberger, *o.c.*, p. 35 (vergelijkt met Ovid., *Metam.* VII, 585-586).

90. Hosius, *o.c.*, p. 463.

91. Zie Cic., ad fam. V, 16, 2: *Est autem consolatio pervulgata quidem illa maxime, quam semper in ore atque in animo habere debemus, homines nos ut esse meminerimus ea lege natos, ut omnibus telis fortunae proposita sit vita nostra* (enz.). Zie hierover Johann, *o.c.*, p. 70: *so ist doch zu bedenken dass ein gewiss grosser Teil des stoischen Lebrgutes zur Zeit Ciceros schon längst popularisiert war, zumal wenn es sich wie hier, um ursprünglich volkstümliche Gedanken handelt*.

92. Johann, *o.c.*, pp. 81-82. Zo ook R. Kassel, *Untersuchungen zur griechischen und römischen Konsolationsliteratur*, München 1958, pp. 50-51.

93. Wendland, *o.c.*, pp. 84-87, vooral p. 84 (over de diatribe): *Aber die Literatur ist eine mehr zufällige Begleiterscheinung einer ausgebreiteten auf das lebendige Wort und persönliche Einwirkung gestellten Propaganda, die seit der hellenistischen Zeit der sozialen Stellung der Philosophen ganz neue Formen geschaffen hat*.

94. Over de gelijkschakeling van Fatum, natura, providentia en deus in de Stoa: H. O. Schröder, *Fatum (Heimarmene)*, in *Reallexikon für Antike und Christentum* VII (Stuttgart 1967) pp. 524-636, hier p. 540; G. Pfligersdorffer, *Fatum und Fortuna. Ein Versuch zu einem früh Thema kaiserzeitlicher Weltanschauung*, in *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch N.F.* 2 (1961) pp. 1-30, hier pp. 1-2 en 7-8. Zie bv. Sen., *De Benef.* IV, 7, 1-2: „*Natura inquit haec mihi praestat*”. *Non intellegis te, cum*

Seneca, Epictetus, Marcus-Aurelius zijn allen doordrongen van bewondering voor deze kosmische orde, met de goddelijke kracht die erachter schuilgaat, voelen zij zich persoonlijk verbonden, van haar goedheid zijn zij diep overtuigd⁹⁵. In deze visie is de gewillige onderwerping aan deze goddelijke orde slechts een daad van *pietas*. Immers de onbillijkheid van het Lot bestaat niet; het is geen reëel gegeven, enkel een subjectieve ervaring van de mens die momenteel niet inziet, hoe het ingrijpen van deze macht harmonieert met de universele orde en bijgevolg moreel in gebreke blijft. Zo schrijft Seneca aan Lucilius, naar aanleiding van de dood van diens vriend Flaccus:

Sen., Ep. 63, 7-8

Fac ergo, mi Lucili, quod aequitatem tuam decet, desine beneficium fortunae male interpretari: abstulit sed dedit⁹⁶.

Hoe moeilijk het soms was, ook voor Rome's intelligentsia, aan deze zinvolle ordening te blijven geloven, blijkt uit Fronto's brief aan Antonius Pius bij de dood van zijn kleinzoontje:

Fronto, De nepote amisso, 3

Si providentia res gubernantur, hoc idem recte provisum est? Si fato cuncta humana decernuntur hoccine fato decerni debuit? Quae, malum, Providentia tam inique prospicit.

Doch tenslotte besluit ook hij dat de godheid, beter dan de mens zelf, inziet wat goed voor hem is⁹⁷.

Het ontbreekt in Seneca's *consolationes* en vooral in de *epicedia* niet aan soortgelijke verwijten⁹⁸. De reële gebeurtenissen leken al

hoc dicis, mutare nomen deo? (...) Hunc eundem et Fatum si dixeris, non mentieris; nam quom fatum nihil aliud sit quam series implexa causarum, ille est prima omnium causa ex qua ceterae pendent.

95. Bewondering: zie M. Pohlenz, *Die Stoa, Geschichte einer geistigen Bewegung*, I, Göttingen 1964³, pp. 195-197 (Panaetius), pp. 217-218 (Posidonius), pp. 320-321 (Seneca). Goedheid: zie bv. Sen., *De Benef.* 7, 31. Talrijke loci bij Pohlenz, *o.c.*, II, p. 159 en A. L. Motto, *Seneca Source Book: Guide to the thought of Lucilius Annaeus Seneca*, Amsterdam 1970, pp. 94-95. Zelfde thema bij Epictetus: Pohlenz, *o.c.*, I, pp. 338-340. Zo ook bij Marcus Aurelius: Pohlenz, *o.c.*, I, pp. 348-349; Schröder, *o.c.*, p. 543; C. Martha, *Les moralistes sous l'Empire romain. Poètes et Philosophes*, Paris 1894, pp. 203-207.

96. Zie nog: Sen., ad Polyb. 11, 1: Non est itaque ista factorum iniquitas, sed mentis humanae pravitas insatiabilis rerum omnium, quae indignatur inde excidere quo admissa est precario.

97. Fronto, *De nepote amisso*, 4.

98. Loci uit de *epicedia* bij J. Estève-Forriol, *Die Trauer- und Trostgedichte in der römischen Literatur. Untersuchungen nach ihrer Topik und Motivschatz*, München 1962, pp. 138-139, § 31-32. *Consolatio*: zie bv. Sen., ad Polyb. 16, 5.

te vaak door een onrechtvaardig toeval bepaald; dikwijls moest men aanvaarden dat de mens *ad omnes fortunae contumelias proiectum* (Sen., ad Marc. XI, 3) was. Doch voor dit onrechtvaardig ingrijpen van Fortuna gaf de filosofie een verklaring: zij wordt de boosaardige macht waarmee de godheid de mens beproeft. Ook zij is tenslotte ingeschakeld in de universele orde. *Fortunae resistere* wordt een *Leitmotiv* in de stoïcijnse ethiek⁹⁹.

3. Het Fatum in de carmina is veeleer een onbegrijpelijke doch onveranderlijke en onverbidelijke macht, die de mens van bij zijn geboorte in haar greep houdt¹⁰⁰ en hem vaak als boosaardig geweld tegemoet treedt. *Causa latet fati*, leert een carmen uit Rome (CE 1035,5). Wel erkennen de dichters uit het volk een zekere wetmatigheid in het optreden van dit *numen*. Dit aspect van het Fatum leidt bij hen tot fatalistische berusting. Vooral waar de traditionele opvatting van het Noodlot zich verder ontwikkeld heeft onder de invloed van Oosters astrologen, Chaldei of mathematici¹⁰¹, kwamen tot protestloze aanvaarding van het onvermijdelijke. Alles in het mensenleven is immers van te voren onveranderlijk bepaald door de stand der sterren op het ogenblik van de geboorte; zo ook zijn stervensuur:

CE 1489, 3

Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.
(Tarraco, niet gedateerd)

Van bij onze geboorte zijn wij op weg naar de dood en ons einde wordt door onze oorsprong bepaald

Uit dit fatalisme kon men een zekere troost putten, zoals blijkt uit het carmen voor een kleine jongen uit Dalmatië:

CE 1536, 3-4

Noli dolere, mater: faciundum fuit.
properavit aetas, voluit hoc astrum meum.
(Delminium, niet gedateerd)

99. Zie Pfligersdorfer, *o.c.*, pp. 2-12 en pp. 21-27; G. Busch, *Fortunae resistere in der Moral des Philosophen Seneca*, in A&A 10 (1961) pp. 131-154, hier pp. 140-145.

100. Zo bv. CE 516, 9: *Anc nobis sorte dedit fatu, cum luci daremur.* (inter Capsam et Thelepte, Noord-Afrika, 2de of 3de E. n.C.). Vgl. nog CE 610, 1-3 (Fortuna); 1021, 3-4 (Fata); 1041, 6-7 (Fata).

101. Oosterse astrologen waren reeds op het einde van de republiek, niet zeldzaam te Rome: Cumont, *Lux*, p. 314; Galletier, *o.c.*, pp. 85-86. Sporen in de carmina: zie A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano*, Budapest 1937 (repr. 1964), pp. 29-31.

Wil niet treuren, moeder: het moest geschieden. Mijn levenstijd is snel voorbijgegaan, zo wilde het mijn gesternte¹²⁰.

Doch het kon net zo goed tot een gevoel van onmacht en tot wanhoop leiden¹⁰³.

Fatalistische berusting spreekt soms evenzeer uit de grafverzen die zich uitdrukken in de traditionele mythische beelden der spinnende Parcen:

CE 1552A, 69-71

fatis certa via est neque se per stamina mutat
Atropos: ut primo coepit decurrere filo,
crede, Secunde, mihi, pensatos ibis in annos.

(Colonia Cillitana, Noord-Afrika, begin 2de E. n.C.)

Zeker is de weg voor de godinnen, nooit bedenkt Atropos zich terwijl zij haar draden spint: zodra zij met het eerste spinsel (de levensdraad) begint af te rollen, gaat ge, geloof mij Secundus, voortaan doorheen afgemeten jaren¹⁰⁴.

Hoewel de gewone mens troost zocht in de algemeengeldenheid van Fatum's wet, toch ervaaarde hij de toepassing van deze wet op een hem dierbaar persoon, steeds als onrecht. De grafverzen spreken van de *invida fati lex* (CE 386,4) en de vaak herhaalde klacht

102 Normae formule: CE 1537B, 1-2:

Dolere mater noli, faciendum hoc fuit.
properavit aetas, voluit hoc Fatus meus
(Rome, niet gedateerd)

Deze formule wordt herhaald op een twintigtal grafstenen, meestal voor jonge mensen. Zie CE 81, 3-4; CE 145 = CIL VI 5150; CE 145 = CIL VI 6932; CE 145 = CIL VI 8023; CE 145 = CIL VI 17195; CE 145 = CIL VI 20182; CE 146; 147, 148; 149, 6-8; 150; 1538, 5-6; 1539, 5-6; 1540, 6 = AE 1968 nr. 73, 6; 1542, 5-6; 1886; AE 1928 nr. 71, 9-11; AE 1960 nr. 41, 3-4; Engstroem nr. 37 en CE 2176, 13-16, fragmentair bij Buecheler, aangevuld door H. Armini, *Sopra una iscrizione metrica sepolcrale di Ostia*, in *Mélanges J. Vising*, Paris 1925, pp. 154-160, hier pp. 157-158.

103. Zie bv. CE 1092, 1-3:

Quaerere cessavi numquam nec, perdere desi,
mors intervenit, nunc ab utroque vaco.
Credite mortales: astro nato nihil est sperabile datum.
(Turijn, niet gedateerd)

104. Zo ook CE 436, 11-14 (Rome, 2de E. n.C. ?), Vgl. nog CE 1142, 15-16 en CE 1279, 5-6. De Parcae komen alleen in metrische inscripties voor: zie A. G. Harkness, *The Scepticism and Fatalism of the Common People of Rome as Illustrated by the Sepulchral Inscriptions*, TAPhA 30 (1899) pp. 56-88, hier p. 79. Daaruit heeft men afgeleid dat zij louter poëtisch ornament zijn in de CE: zo o.a. Harkness, *o.c.*, p. 88. De rol van deze personificatie van het meer abstracte Fatum werd echter nog niet grondig onderzocht. Brelich, *o.c.*, p. 28 noemt de Parcae *più profonde espressioni mitiche del fato*. Zo ook Galletier, *o.c.*, p. 85; Sanders, *Heidense*, p. 93; Tolman, *o.c.*, p. 72.

*si non fatorum praepostera iura fuissent*¹⁰⁵, toont aan dat het rationele weten dat de dood haar rechten heeft op de mens, niet steeds emotioneel voldoening schonk. Waar Seneca Polybius bij de dood van zijn jonge broer verweet zich als een onwaardig debiteur te gedragen¹⁰⁶, keren de carmina juist hun verwijten tegen de krediet verlenende macht, die al te vroeg haar leen teruggeist :

CE 1001, 1 en 3-4

Desinite, aequales, Plocami lugere sepulti
fata (...)

in requiem excessi ; quod quaeritis, id repetitum
abstulit iniustus creditor ante diem.

(Rome, niet gedateerd)

Wil niet langer, gezellen, de dood van Plocamus, (hier) begraven, betreuren. Rust heb ik gevonden ; wat gij hier zoekt, dat heeft een onrechtvaardig schuldeiser geïnd, weggehaald vóór de vervaldag.

Berusting was voor het publiek der carmina veeleer een psychologische noodzaak dan een kwestie van moraal : het gebeurde was onveranderlijk, het leven moest doorgaan¹⁰⁷.

Tenslotte dient aangestipt dat lang niet alle carminadichters aan het ingrijpen van Fatum, Fortuna of Parcae, enige wetmatigheid toe schrijven ; volgens de meesten is hier enkel boosaardige willekeur in het spel. In een carmen uit Aquincum, stellen de ouders van een kleine jongen, gestorven *iniquae Parcae iudicis*, volgend alternatief :

105. CE 1479, 1 ; 1480, 1 ; 1481, 1 ; 2126, 7 ; 2127, 1 ; 2128, 1 ; 2129, 1. Wetten van het Noodlot : CE 104, 1 (*lege aeviterna*) ; 219, 3 (*communi lege*) ; 428, 1 (*Parcarum dura de lege sororum*) ; 1530A, 8 (*fatorum lege*) ; 2182, 7 (*decreta fatorum*) ; CE gepubliceerd door M. Taceva-Chitrova & St. Stefanov, in *Bulletin d'Information de la Société Historique de Bulgarie*, fasc. 26 (1968), pp. 221-230, hier p. 223 (*fatorum lege*).

106. Sen., ad Polyb. X, 5 : Si quis pecuniam creditam solvisse se moleste ferat, eam praesertim cuius usum gratuitum acceperit nonne iniustus vir habeatur ? Dedit natura fratri tuo vitam, dedit et tibi : quae, suo iure usa, si a quo voluit debitum suum citius exegit, non illa in culpa est, cuius nota erat condicio, sed mortalis animi spes avida, quae subinde quid rerum natura sit obliviscitur nec umquam sortis suae meminit, nisi cum admonetur.

107. Zie bv. CE 995B, 21-22 :

nil prosunt lacrimae nec possunt fata moveri.

viximus, hic omnis exitus unus habet.

(Rome, 1ste E. n.C.)

Zo ook CE 807, 1-2 ; 1212, 13-16 ; 1299, 1. Zie hierover : Brelich, *o.c.*, p. 55 ; Galletier, *o.c.*, p. 90 ; Tolman, *o.c.*, pp. 83-84. Soms ook in consolationes, bv. Sen., ad Marc. X, 7.

AE 1952 nr. 1, 5-6

Att]amen, ut fertur, f[a]tum v[el] c[asus i]ni[quus
hae]c ita decrev[it] ; non deus iste fui[t].

(Aquincum, Pannonië, niet gedateerd)

En toch, zo zegt men, besliste het Noodlot ofwel een boosaardig toeval het zo ; hij was (immers) geen god.

Daarnaast kan men echter carmina aanhalen die in zeer sterke bewoordingen de *Schadenfreude* van deze doods machten beschrijven¹⁰⁸. De aloude voorstelling van de goddelijke *invidia* die vreugde vindt in menselijk leed, was bij de gewone mens in de keizertijd nog levendig aanwezig. In enkele carmina wordt de dood verwelkomd, juist als uiteindelijke bevrijding van deze jaloerse machten :

CE 1498

Evasi effugi. Spes et Fortuna valete,
nil mihi voviscum est, ludificate alios

(Rome, niet gedateerd)

Ontkomen ben ik, ontsnapt. Vaarwel, Hoop en Fortuin, niets heb ik (nog) met u te doen, speel uw spel met anderen¹⁰⁹.

Hier staan we wel ver van het stoïcijnse *Fortunae resistere*.

4. Het fundamentele optimisme over het wereldgebeuren, waarin lijden en dood een zinvolle verklaring kregen, drong, uit de filosofische kringen, niet verder door bij het volk. De gewone mens had zijn eigen inzicht in leven en dood : ofwel werd alles geregeld volgens een onverbiddeijk en ondoorgrondelijk mechanisme, ofwel door een godheid wier enige drijfveer en motivering haar *Schadenfreude* was. Wel drongen, reeds in de 1ste E. v.C., talrijke *topoi* uit de consolatiopraktijk, door in de grafpoëzie. Ze werden echter veeleer als *sententiae* aangewend in de carmina en veronderstellen geen diepgaande kennis van het filosofisch systeem waaruit zij zijn gegroeid. Deze in de grafverzen vaak herhaalde *topoi* blijken ingeënt op een traditionele, eeuwenoude visie op de wereld, die door de eigentijdse filosofische stromingen niet grondig beroerd werd.

108: Zo bv. : CE 443, 11 : ... placet hoc, Fortuna, sepulchrum ? en CE 1065, 1 : Atrox o Fortuna, truci quae funere gaudes. Zie ook CE 221, 5-7 ; 544, 1-2 ; 1169, 1-4 ; 1117, 1-3 ; 1204, 1-4 ; 1814, 5-6.

109. Soortgelijk : CE 409, 8-10 ; 434, 13-15 ; 500, 8-10 ; 2139, 1-2. CE 1498 is een bijna woordelijke vertaling van een anoniem epigram uit de Anthologia Palatina XI, 49, 1-2. Zie hierover : Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) pp. 471-473 ; G. Grenier, *Deux inscriptions métriques d'Afrique*, MEFRA 25 (1905) pp. 72-79 ; Brelich, *o.c.*, p. 59 ; Galletier, *o.c.*, p. 74.

Deze literaire topiek komt voor in de grafpoëzie vanaf de 1ste E. v.C. tot op het einde van de 4de E. v.C.; de voorbeelden liggen verspreid over heel het Rijk¹¹⁰. Toch zijn vooral Rome en Italië als uitstralingscentra belangrijk: niet alleen treft men deze consolatio-motieven hier het eerst in de Latijnse carmina aan doch bovendien vertegenwoordigen beide gebieden ongeveer 70% van het hier bestudeerde materiaal (of 99 CE op een totaal van 142 CE). Het kan niet verwonderen dat juist te Rome, het kerngebied van waaruit de epigrafische poëzie zich verspreidde over de *orbis romanus*, de invloeden van literatuur en filosofie op de carmina het frequentst merkbaar zijn, hoe weinig diepgaand deze ook waren.

III. Tenslotte biedt ook de vraag naar het onderling verband tussen het leven op aarde en het voortbestaan na de dood en naar hun respectieve waarde, een beperkt terrein waar men de raakpunten en verschillen tussen de bovenstroom van filosofie en de onderstroom van volkswijsheid kan waarnemen.

Onder de invloed van neopythagorisme, neoplatonisme en Oosterse mysteriegodsdiensten, voltrok zich vanaf de eerste eeuwen van de keizertijd geleidelijk een verandering in de antieke waardeschatting van het leven. Inwijding in één van de vele mysteriën garandeerde aan de myste vereniging met de godheid en deel in diens onsterfelijkheid. In filosofische kringen leerde men dat de mens een goddelijk verwante ziel in zich droeg, die na de dood op zou klimmen naar haar oorsprong, de lichtende hemelsferen. Door deze belofte van gelukkige onsterfelijkheid, gelokaliseerd in het onderaardse Elysium of in het sterrenrijke hemelgewelf, verloor het bestaan op aarde zijn absolute waarde¹¹¹. Het werd voorberei-

110. CE uit de 1ste E. v.C.: CE 57 (Venusia), 119 (Cremona), 185 (Rome) en 1532 (Rome). CE uit de 1ste E. n.C.: CE 81 (Rome), 82 (Burnum, Dalmatië, tijd van Augustus), 183 (Nola), 242 (Narbonne, begin 1ste E. n.C.), 965 (Rome, 10 n.C.), 807 (Milaan), 971 (Rome), 995B (Rome), 1021 (Narbonne), 1040 (Rome), 1068 (Rome), 1326 (Ravenna), AE 1933 nr. 74 (Salona, begin 1ste E. n.C.), AE 1952 nr. 16 (Augst, tijd van Augustus). CE uit de 2de E. n.C.: CE 428 (Stabiae), 436 (Rome), 465B (Aix-en-Provence), 1552A (Colonia Gilitana, Noord-Afrika), 1553 (Bèja), 1604 (Lambaesum, Noord-Afrika), AE 1960 nr. 41 (Rome), Donati, *o.c.*, p. 70 nr. 80 (Rome). CE uit de 3de E. n.C.: CE 501 (Tupusuctu Mauretaniae), 516 (Capsa-Thelepte, Noord-Afrika), 529 (Auzia, Noord-Afrika), 1612 (el Khima, Noord-Afrika), AE 1969-1970 nr. 658 (Mactar) en het CE gepubliceerd door D. Adamesteanu, *Inscription en vers découverte à Turtucaia* (Transmarisca), in *Dacia* 5-6 (1935-36) pp. 449-450 (Totrokan, Moesia Inferior). CE uit de 4de E. n.C.: CE 222 (omgeving van Napels), 580 (bij Antipolis, 3de of 4de E.), 1530A (Rome, ca. 400 n.C.), 2156 (Aquileia, 3de-4de E. n.C.).

111. Over hemelse onsterfelijkheid: Cumont, *Lux*, pp. 142-187 vooral pp. 151-169; C. Pascal, *Le credenze d'oltretomba nelle opere letterarie dell'antichità classica I-II*, Catania 1912, hier II, pp. 201-223. Over Elysisch voortbestaan: Cumont, *Lux*, pp. 61-77; Pascal, *o.c.*, II, pp. 117-124.

ding op het échte leven dat aan de overzijde van de dood lag. Cicero oordeelt in zijn *Tusculanae Disputationes* niet anders :

Cic., Tusc. Disp. I, 31, 75

Hoc, et dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile,
et cum illuc ex his vinclis amissi feremur, minus tardabitur cursus
animorum. (...) Quo cum venerimus, tum denique vivemus. Nam
haec quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet.¹¹²

De carmina echter, bieden een treffend getuigenis van de ontoegankelijkheid van de gewone mens voor deze relativering van het aards bestaan. Voor hem bleef de vreugde van dit leven waardevoller en zekerder dan de belofte van een gelukkig hiernamaals.

1. De heidense carmina geven frequent en met aandrang aan de *viator* de praktische raad mee, zo snel en zo intens mogelijk van 's levens vreugden te genieten. Staat immers niet op een grafsteen te Beneventum, deze antieke wijsheid :

CE 83, 4

Bene vive, propera, hoc est veniundum tibi.
(Beneventum, 1ste E. n.C.)

Geniet van het leven, haast u, hierheen moet ook gij komen¹¹³.

en elders, in Umbrië :

CE 803, 1-2

Florentes annos subito nox abstulit atra.
vivite felices, moneo, mors omnibus instat.
(Mevania, niet gedateerd)

Bloeiende jaren ontnam hem plots de zwarte nacht
Leef uitbundig, ik verwittig u, de dood staat allen nabij¹¹⁴.

112. Over Cicero's onsterfelijkheidsopvatting: Cumont, *Lux*, pp. 161-164.

113. Soortgelijke wendingen: CE 57, 5-6; 62, 4; 76, 5; 77, 6; 83, 4; 84, 1-4; 118, 1-2; 141, 7; 185, 1-2; 189, 1; 245, 1-2; 484, 6; 485, 5; 486, 3-4; 973, 9-10; 1083, 5-6; 1084, 5-6; 1231, 4; 1259, 1-2; 1288, 2-3; 1491, 1; 1523, 11; 1581, 8-9; 1582, 10-11; 1588, 4-7; 1640, 1-2; 1793, 1; 1876, 5; 2025, 1-2; 2070, 3-4; AE 1959 nr. 158, 4-7; het CE gepubliceerd door N. Vulic, *Antike Denkmäler in Serbien*, in JOEAI 13 (1910) pp. 197-228, hier pp. 203-204 nr. 13, 1-4.

114. Zo ook: CE 373, 1-2; 447, 6; 802, 1-2; 804, 1; 805, 1; 859, 1-2; 1004, 3-4; 1081, 1-2; 1082, 1-2; 1091, 3; 1095, 9; 1117, 5; 1167, 5-6; 2023, 1-2; 2106, 11-12.

De meeste carmina-dichters houden het echter niet bij een *vivite felices* doch beschrijven uitvoerig en uitbundig de meest aardse genietingen¹¹⁵. De carmina van dit type liggen, in een ononderbroken rij, verspreid tussen de 1ste E. v.C. en het begin van de 4de E. n.C.¹¹⁶.

2. Daartegenover vindt men in de pagane funeraire inscripties nergens een vers, waarin de *viator* de expliciete raad krijgt zijn levenswandel te richten op een eeuwige beloning na de dood. Hierin verschillen zij sterk van de kristelijke grafverzen die een soortgelijke raad wel met imperatieve kracht aan de *lector* voorhouden¹¹⁷. Deze lacune kan verwondering wekken als men bovendien vaststelt dat in het pagane filosofische onderricht en in de mysteriegodsdiensten, zowel het Elysium-voortbestaan als de astrale onsterfelijkheid met vergeldingsidee verbonden waren: enkel wie zich door zijn gehele levenswandel hierop had voorbereid, kon tot de uitverkorenen behoren. De morele voorwaarden waaraan men moest voldoen waren verscheiden en nauwkeurig gepreciseerd¹¹⁸.

Naar Vergilius' voorbeeld, splitsten ook de carmina-dichters de onderwereld op in een schrikwekkende Tartaros en in een zalig Elysium¹¹⁹. Enkele inscripties getuigen hier van een zeldzame bezorgdheid om een deugdzaam leven en van een waarachtig geloof aan een beloning hiervoor na de dood:

115. Enkele treffende voorbeelden: CE 85, 3; 181, 1-2; 186, 6-11; 187, 1-2; 190, 1-8; 487, 5-9; 495, 1-5; 856, 12-15; 1318, 1-2; 1499, 1-2; 2207, 1-2; AE 1947 nr. 31 = AE 1953 nr. 125, 1-10; AE 1965 nr. 165; Engstroem nr. 412, 9-10.

116. Uit de 1ste E. v.C.: bv. CE 62 (Samnium), 181 (Latium), 185 (Rome). Uit de 1ste E. n.C.: bv. CE 77 (Delminium, 1ste helft 1ste E. n.C.), 187 (Beneventum, tijd van Augustus), 373 (Mainz, 43-70 n.C.), 1106 (Rome), 2106 (Narbonne, tijd van Augustus), AE 1959 nr. 158 (Wroxeter, vóór 70 n.C.). Uit de 2de E. n.C.: bv. CE 486 (Caesarea Mauretaniae), 859 (Viminacium Moesia), 1523 (Samnium), 1567 (Rome, ca. 200 n.C.), 1588 (Salona). Uit de 3de E. n.C.: bv. CE 245 (Tarraco, 215 n.C.), 856 (Rome), 1317 (Rome), 1318 (Ostia), Engstroem nr. 412 (Lyon). Uit de 3de-4de E. n.C.: bv. CE 805 (Brigetio Pannoniae), 2207 (Viminacium Moesia).

117. Zie bv. ILCV 3363b, 5-7 en 9-10 (Salona, 6de E. n.C.). Zo ook het op Tibullus (I, 1, 69-70) geïnspireerde distichon ILCV 2211, 1-2: *Vive deo, dum fata sinunt! nam curva senectus / te rapit et Ditis ianua nigra vocat.* (Capua, niet gedateerd). Zie hierover: O. Weinreich, *Die Christianisierung einer Tibullstelle*, Hermes 62 (1927) pp. 114-122.

118. Zo bv. ascese: Cumont, *Lux*, pp. 154-155 (Pythagorici), p. 166 (Seneca) en p. 246 (Orfisme). Astrale mystiek: Cumont, *Lux*, pp. 160 en 168 (Posidonius en Seneca). Praktische moraal: F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929⁴ (repr. 1963) pp. 143-147. Eis van spirituele zuiverheid in plaats van rituele: Cumont, *Religions orientales*, pp. 191-192 (algemeen), pp. 84-86 (Isiscultus), pp. 111-112 (Syrische mysteriën). Zuiveringsriten wissen morele fouten uit: *ibid.*, pp. 35-37 (algemeen) en pp. 64-65 (taurobolium).

119. Vergilius' invloed: Galletier, *o.c.*, p. 45; Sanders, *Heidense*, p. 274. Elysium in de CE: Galletier, *o.c.*, pp. 45-58; Sanders, *Heidense*, pp. 274-290.

CE 435, 1-2

Hi sancte coluere deos vixere honeste,
post obitum Elysios [ut] possent [visere campos.
(Rome, niet gedateerd)

Vroom hebben zij de goden geëerd en rechtschapen geleefd, opdat zij na hun dood de Elyse velden zouden kunnen opzoeken ¹²⁰.

In een derde-eeuws carmen uit Philippi (Macedonië), opgedragen door een patronus aan zijn jonge slaaf, vindt men een vrij uitvoerige opsomming van de morele kwaliteiten die intrede in het Elysium waarborgen ¹²¹. Elders weer, wordt het alternatief Tartaros-Elysium duidelijk gesteld of wordt uitdrukkelijk gespecificeerd dat de verdienstelijke afgestorvene, aan de vreselijke kwellingen van de Tartaros is ontkomen ¹²². Doch deze breed geschilderde taferelen van hellestraf en Elysische gelukzaligheid, zijn veeleer zeldzaam. Meestal zijn de carmina niet zo affirmatief en drukken zij zich slechts schuchter in wensvorm uit over een eventuele vergelding in de andere wereld ¹²³.

Astrale onsterfelijkheid betekende opname in de goddelijke sfeer en vereiste ook volgens de grafverzen wel degelijk zekere verdiensten ¹²⁴. Het oudste carmen dat representatief voor deze opvatting is, dateert uit de 1ste E. v.C. Het bleef slechts fragmentair bewaard en wel zó dat juist de meest boeiende verzen op aanvullingen berusten; dit verzwakt de bewijskracht van dit carmen in niet geringe mate. Hedia, een jonge slavine werd volgens haar meesters, die het grafvers lieten maken, om haar jeugd, haar goedheid en genegenheid, bij de goden opgenomen:

120. Zeer gelijkende verzen, waarnaar CE 435 trouwens is aangevuld: CE 1970, 1-2:

Hi sancte coluere deos,] vixere fideles,
post obitum Elysios ut] possent visere campos
(Rome, niet gedateerd)

Zie nog: CE 394, 1-3; 1165, 1-4; 1311, 5-6; 1959, 1-3; 1969, 12-13.

121. CE 1233, 11-16:

tu placidus, dum nos cr]uciamur volnere victi,
et reparatus item vivis in Elysiis.
sic placitum est divis a[e]terna vivere form[a
qui bene de supero [n]umine sit meritus:
quae tibi castifico promisit munera cursu
olim iussa deo simplicitas facilis.

(Philippi, 3de E. n.C.)

Zie over dit CE: W. Vollgraff, *Remarques sur une épitaphe latine de Philippe en Macédoine*, in *Hommages Bidez-Cumont*, Bruxelles 1949, pp. 353-373.

122. Zie bv. CE 1186, 13-15; 1515, 8-11; AE 1948 nr. 107. Over dit laatste carmen: zie Sanders, *Heidense*, pp. 279-280 (met bibliografie in noot 991).

123. Zie CE 393, 3-5; 1031, 1-4; 1088, 6-7; en misschien AE 1925 nr. 41, 1-2 (voor de verschillende interpretaties van dit CE: zie Sanders, *Heidense*, p. 282 met noot 929).

124. Sanders, *Heidense*, pp. 300-303; Galletier, *o.c.*, p. 61.

CE 1867, 5-6

seque ipse[i deflent, vit]am esse ereptam sibi
s[erva]e suis deliciis vitam ap[tae] deum.

(Rome, 1ste E. v.C.)

haar bewenen (nu) haar meesters, omdat aan hun slavinnetje,
hun lieveling, het leven is ontfroefd : zij was gemaakt voor
het bestaan der goden ¹²⁵.

Volgende inscripties echter, vertolken dezelfde gedachten en zijn integraal bewaard :

CE 1061, 11-12

hic posita : an superas convisit luminis auras
innocua aeternis condita sideribus ?

(Rome, niet gedateerd)

Hier werd ze begraven : of is ze de hemelse streken van het
licht gaan aanschouwen, om haar onschuld geborgen in de sterren ?

Cholodniak, nr. 57

d m / in hoc tumulo iacet corpus / exanimis, cuius spiritus inter
de/os receptus est ; sic enim meruit / M.Ulpius Maximus
equus Romanus

(Rome, niet gedateerd) ¹²⁶

Deze enkele voorbeelden illustreren op treffende wijze het retributieve aspect van Elysijsche of astrale onsterfelijkheid. Doch zij vormen een minderheid. Lang niet alle carmina die uitzicht en bezigheden in het Elysium beschrijven, beschouwen dit gelukkig voortbestaan als een beloning. Slechts de kleinere helft van dit soort carmina vermeldt uitdrukkelijk de verdienstelijkheid van de dode ¹²⁷. Opmerkelijk is verder dat de carmina-dichters, in

125. Soortgelijk : CE 94, 5-6 : (...) tam dulc[em] obisse feminam / puto quod deorum est [visa] coetu dignior. (Rome, niet gedateerd). Zie over beide CE : Galletier, *o.c.*, p. 61.

126. Zie ook : CE 98, 9-10 ; 116 (in fine) = Guérin, *Voyage archéologique dans la régence de Tunis*, I, Paris 1862, p. 415, nr. 187 ; CE 552, 4-11 ; 816, 1-2 ; 1530B, 1-4.

127. Ongeveer 40 heidense carmina vermelden het Elysium uitdrukkelijk of kunnen op Elysees voortbestaan betrekking hebben : zie Sanders, *Heidense*, p. 290. Gemotiveerd door een verdienstelijk leven in 12 CE : CE 394, 2 ; 435, 1-2 ; 1186, 13-17 ; 1233, 12-16 ; 1244, 6 ; 1250, 3-4 ; 1311, 5-6 ; 1515, 9-10 ; 1959, 3 ; 1969, 12-13 ; 1970, 1-2 ; AE 1948 nr. 107, 5-7. In 5 CE wordt de hoop op vergelding na de dood als bede of in wensvorm uitgedrukt : CE 393, 1-2 ; 1031, 1-2 ; 1088, 6-7 ; 1165, 1-4 en AE 1925 nr. 41, 1-2. Alles samen spreken slechts 17 CE min of meer duidelijk over beloning na de dood.

tegenstelling met Vergilius, niets steeds zorgvuldig onderscheid maken tussen Tartaros en Elysium als respectief verblijf van bozen en vromen; het ellendig nabestaan treft soms allen zonder onderscheid en bezit niet de uitgesproken karakteristiek van een straffenhel¹²⁸. Vond de Elysium-voorstelling in haar geheel al niet veel weerklank bij het Romeinse volk¹²⁹, dan drong de vergeldingsleer, hieraan verbonden, blijkbaar nog moeizamer door.

Tot dezelfde vaststelling moet men komen voor de carmina die het gelukkig voortbestaan in hemelsferen of sterren lokaliseren. Ook hier wordt de opname van de dode in goddelijk gezelschap slechts zelden gemotiveerd door de in het leven verworven verdiensten¹³⁰. Enkele grafverzen tonen bovendien op overtuigende wijze aan dat jeugd en schoonheid alleen, de mens recht gaven op deze intrede. Ook bij de carmina-dichters riep de dood van een jong en lief kind, het beeld op van Ganymedes, door Jupiters adelaar geroofd¹³¹.

3. Wat meer specifiek dit geloof aan astrale onsterfelijkheid betreft, het publiek der carmina blijkt niet alleen vrij ontoegankelijk voor het retributieve aspect ervan, doch evenzeer voor het dualistische wereldbeeld dat aan de basis van deze opvatting lag. Alle filosofisch-religieuze stromingen – neopythagorisme, neoplatonisme, de Stoa met Seneca, bepaalde Oosterse mysteriën – lieten de ziel juist uit kracht van haar goddelijke natuur en haar prae-existentie, terugkeren naar het hemels vaderland. Ze beoordeelden bijgevolg haar verblijf in het sterfelijke lichaam als een ballingschap of een straf¹³². Deze negatieve beoordeling van het bestaan op aarde, die onafscheidelijk verbonden is met het lichtvolle perspectief van hemelse onsterfelijkheid, vond duidelijk weerklank in de literatuur. Vergilius noemt, in zijn zesde Aeneïszang, de

128. Zie Galletier, *o.c.*, p. 47; G. Sanders, *Licht en duisternis in de christelijke grafschriften. Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische epigrafie van de vroeg-christelijke tijd*, Brussel 1965, pp. 238-239. (voortaan geciteerd als Sanders, *Christelijke*).

129. Galletier, *o.c.*, pp. 56-57; Sanders, *Heidense*, pp. 275-276 en pp. 289-290.

130. Slechts in een tiental CE: CE 94, 5-6; 98, 9-10; 116; 423, 1-4; 552, 4-11; 816, 1-2; 1061, 11-12; 1530B, 1-4; 1867, 5-6; Cholodniak nr. 57. Over de astrale onsterfelijkheid of opname bij de goden in de CE: Galletier, *o.c.*, pp. 58-64; Sanders, *Heidense*, pp. 290-315.

131. Sanders, *Heidense*, pp. 319-323. Vergelijking met Ganymedes: CE 1994, 7-12 en AE 1945 nr. 119.

132. Dualisme: Cumont, *Lux*, pp. 154-155 (Pythagorici), pp. 198-199 (Orfici), pp. 244-245 (orfische mythe over het ontstaan van de mens), pp. 352-354 (Plotinus); Cumont, *Religions orientales*, pp. 141-143 en p. 184 (Mithrascultus). Volgens Cumont, *Lux*, pp. 157-161 drong deze dualistische visie door in de Stoa vanaf Posidonius. Zie echter R. Hoven, *Stoïcisme et Stoïcisme face au problème de l'au-delà*, Paris 1971, pp. 95-102 (Posidonius houdt vast aan de orthodox-stoïcijnse opvattingen; geen dualisme). Hoven, *o.c.*, pp. 122-123 en p. 163 interpreteert Seneca's houding als een uitzondering in de geschiedenis van de school.

vereniging van de ziel met het lichaam, conform met de orfische-platoonse theorie, een straf¹³³. Cicero beoordeelt na Tullia's dood, het mensenleven niet anders. *Scelerum luendorum causa nascunt homines* meent hij in de consolatio die hij toen schreef¹³⁴. Het ontbreekt in Cicero's en vooral in Seneca's werken niet aan peioratieve benamingen voor het lichaam, aan beschrijvingen van zijn nefaste invloed op de geest. Dat de dood een langverwachte bevrijding uit deze ballingschap betekent, komt niet zelden als troost-motief in zijn consolationes terug¹³⁵.

Bij het volk dringen slechts de vreugdevolle aspecten van de orfisch-platoonse leer door, nl. de hoop onsterfelijk te leven als god met de goden. In een carmen uit Keulen, uit de 3de-4de E. n.C., wordt de kerngedachte van Plato's *Phaidon* samengevat, merkwaardig genoeg zonder het negatieve pendant :

CE 2152B, 1-5

spiritum [que]m tu ferebas corpore elabi sacrum,
corpus ut terram manere, spiritum celsum sequi,
spiritum movere cuncta, spiritum esse quod deum,
cum mihi extremis canebas vocibus solamina,

(Keulen, 3de-4de E. n.C.)

Met uw laatste woorden hebt gij mij deze troost voorgehouden :
„de goddelijke geest die gij in u draagt, zal ontsnappen,
het lichaam zal achterblijven als aarde doch de geest gaat
het allerhoogste vervolgen, de geest beweegt alles, hij is iets
dat aan de goden toebehoort”.

Minachting voor het lichaam als bron van sterfelijkheid en zonde, afkeer van het bestaan op aarde, vindt men in dit carmen niet terug. De uit de literatuur zo bekende vergelijking van het lichaam met een kerker voor de ziel, komt uiterst zelden voor in de funeraire inscripties¹³⁶. Het enige carmen dat het aardse leven duidelijk negatief beoordeelt in vergelijking met het leven na de dood, komt uit Rome en dateert op het einde van de 3de of in het begin van

133. Zie o.a. F. Solmsen, *The World of the Dead in Book 6 of the Aeneid*, in CPh. 67 (1972) pp. 31-41 (met bibliografie), vooral pp. 37-38.

134. Consol. fragm. 8 : geciteerd bij Cumont, *Lux*, p. 163.

135. Cicero : Cumont, *Lux*, p. 164. Seneca : Cumont, *Lux*, pp. 166-167 ; Hoven, *o.c.*, pp. 118-120. Troostmotief : zie bv. Sen., ad Marc. 23, 1-2 ; *ibid.*, 24, 5-25, 1 ; ad Polyb. 9, 7-8.

136. Slechts éénmaal vindt men soortgelijke wending in de metrische inscripties : CE 91, 1-2 (Napels, ca. 150 n.C.). Slechts éénmaal in de proza-inscripties verzameld in H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*. I-II, Berolini 1892-1916 (repr. 1962) nr. 8376. Daartegenover talrijke voorbeelden in kristelijke funeraire epigrafie (proza én vers) : zie Sanders, *Christelijke*, pp. 310-316.

de 4de E. n.C. Met ware geloofsijver wil Laberius, dichter en misschien priester van Cybele¹³⁷, aan de voorbijganger leren over leven en dood :

CE 1559, 13-16

Hic corpus vatis Laberi, nam spiritus ivit
illuc unde ortus quaerite fontem animae.

Quod fueram, non sum, sed rursus ero quod modo non sum.
ortus et occasus vitaque morsque itidest.

(Rome, einde 3de - begin 4de E. n.C.)

Hier rust van de dichter Laberius, het lichaam, want zijn geest is daarheen gegaan, waar zijn oorsprong lag. Zoek van de ziel het land van herkomst.

Wat ik was, ben ik niet, maar opnieuw zal ik zijn, wat ik nu niet ben : rijzen en ondergaan, leven en dood : 't is alles hetzelfde¹³⁸.

4. Het kleine volk van Rome en Imperium bleef dus ontoegankelijk voor bepaalde aspecten van de in filosofie en religie verkonddigde opvattingen : slechts in een dertigtal carmina komt het retributieve aspect van gelukkige onsterfelijkheid aan bod. Dit schaarse materiaal is bovendien voor twee derden afkomstig uit Italië (18 van de 27 CE). Belangrijke gedeelten van het Rijk, zoals de sterk geromaniseerde provincies van Gallië en Spanje, hebben helemaal geen carmina van dit type opgeleverd. Buiten Italië, zijn enkel in Noord-Afrika een klein aantal voorbeelden geattesteerd¹³⁹. Geloof aan een gelukkig hiernamaals veroverd door een deugdzaam leven, is dus blijkbaar nooit algemeen aanvaard en lang niet algemeen verspreid in de pagane grafpoëzie. De chronologische gegevens wijzen in dezelfde richting. Laat men één alleenstaand grafvers uit de 1ste E. v.C. (CE 1867, Rome) terzij, dan treft men deze carmina pas vanaf de 2de E. n.C. aan in Italië, en pas van in de 3de E. n.C. daarbuiten¹⁴⁰. In vergelijking met andere ideeën in

137. Dichter : Buecheler, CE 1559 adnot., (vates iste ignotus et ignobilis poeta) ; Galletier, *o.c.*, pp. 186-187. Priester van Cybele : zie F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942 (repr. 1966), pp. 88-90.

138. Zie over dit carmen : P. Noyen, *Ortus et occasus vitaque morsque itidest*, in de *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal, Lett. & Gesch.* 9 (1955) pp. 132-146.

139. Uit Noord-Afrika : CE 116 = Guerin, *o.c.*, nr. 187 ; 1244 ; 1515 ; 1959 ; 1969 ; AE 1925 nr. 41 ; AE 1948 nr. 107. Andere localiteiten buiten Italië : CE 1311 (Epidaurum in Illyrië) en CE 1233 (Philippi in Macedonië).

140. Italische CE uit de 2de E. n.C. : CE 1165 (Rome), 1186 (Ostia) en 423 (Anagnia). Buiten Italië in de 3de E. n.C. : CE 1311 (Epidaurum), 1233 (Philippi) en AE 1948 nr. 107 (Mactar).

verband met leven en dood, vertolkt in de heidense carmina, is dit zeer laat.

Men kan deze lacune in de carmina niet louter verklaren uit hun situationele context: men zou nl. kunnen veronderstellen dat in de ogen van zijn verwanten, tenslotte elke dode deugdzaam was en bijgevolg zijn verdienste niet moest vermeld worden of dat op het ogenblik van de dood, het leven altijd te schoon en te kostbaar was om plaats te laten voor wereldverzaking. Dit zou een plausibele hypothese zijn, als niet beide houdingen, wereldverzaking en duidelijke zin voor vergelding na de dood, aanwezig waren in de kristelijke carmina uit volks milieu¹⁴¹. Het geloof aan een gelukkig hiernamaals was bij de kristenen van hoge én van lage rang wel degelijk voldoende doorgedrongen om ook hun houding tegenover het leven te wijzigen. De dichters en het publiek der pagane grafverzen bereiken dit ideologisch niveau echter niet. Voor hen bezat het perspectief van gelukkige onsterfelijkheid vooral consolatorische kracht. Van de vrij schaarse carmina die over een gelukkig hiernamaals spreken is het overgrote deel opgedragen aan jonge, diep betreurde doden¹⁴². Dit illustreert reeds voldoende dat dit geloof in de eerste plaats een toevlucht was voor menselijke smart en niet een stuwende kracht die aan het gehele leven een nieuwe richting geeft.

Les convictions des masses sont comme les eaux profondes des mers, qui ne sont ni échauffées, ni entraînées par les courants supérieurs, schreef Franz Cumont in zijn *Lux Perpetua*¹⁴³. Deze bewering wordt op bijzonder treffende wijze bevestigd als men nader ingaat op de denkwijze van auteurs en *publicum* der carmina sepulcralia. Ondanks talrijke literaire reminiscenties, blijkt de gedachtenwereld, door de carmina ontsloten, niet grondig beïnvloed door ideeën uit eigentijdse literatuur of uit filosofisch onderricht. Enkel wanneer deze ideeën konden aansluiten bij één of ander element dat reeds lang als volksgeloof in de mentaliteit van de gewone mens aanwezig was, vonden zij enige weerklank in de carmina. Als deze aansluiting echter ontbreekt en als het gaat

141. Uitgesproken vergeldend karakter der kristelijke hiernamaalsvoorstelling: zie bv. Sanders, *Christelijke*, pp. 485-487, pp. 579-580 en pp. 849-854. Negatieve beoordeling van het aards bestaan in de kristelijke CE: Sanders, *Christelijke*, pp. 149-154.

142. Slechts ca. 130 CE in het totaal: zie Sanders, *Heidense*, pp. 410-411. Hierin zijn niet alleen de Elysium- en de astrale-carmina begrepen, doch alle CE die van een goddelijk of goddelijk-verwant voortbestaan spreken; dit kon ook door opname bij de goddelijke Terra of bij de Di Manes worden bereikt.

143. Cumont, *Lux*, p. 77 (het gaat hier om het traditionele geloof aan grafbestaan en dodencultus).

om werkelijk nieuwe denkwijzen, zoals bv. het stoïcijnse optimisme over de universele orde, het dualistisch wereldbeeld van neopythagorisme en platonisme, het retributieve hiernamaals en de functionele waarde van het leven in de Oosterse mysteriegodsdiensden, blijkt het publiek der carmina vrij ontoegankelijk. Dit gedachtengoed vindt men slechts zeer fragmentair terug in de grafverzen: bepaalde aspecten ontbreken geheel; elders worden de nieuwe gedachten tot *sententiae* herleid en ingeënt op aloude volkse voorstellingen, zodat zij juist hun nieuwe zin verliezen. Vaak doet zich bij de overname, een niet te verwaarlozen tijdsinterval voor tussen de carmina en de literaire bronnen.

Deze toestand dient niet enkel negatief beoordeeld, als zouden de carmina niet meer zijn dan een zwakke afspiegeling van wat in literatuur en filosofie, klaarder, treffender en meer systematisch werd verkondigd. Het is ongetwijfeld waar dat de carmina niet steeds op originaliteit van gedachten kunnen bogen. Doch zij voeren als onderstroom, tal van traditionele, eeuwenoude voorstellingen mee, die vervaagd in de literatuur, nog levendig aanwezig blijken in de mentaliteit van het volk; juist deze aanwezigheid verklaart vaak de ontoegankelijkheid van de gewone mens voor nieuwe ideeën.

Hierin ligt de eigenheid en onvervangbaarheid der carmina: ze leiden ons binnen in een wondere, zeer boeiende gedachtenwereld, die vaak sterk verschilt van die waartoe de literaire bronnen toegang verlenen.